यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः ।
इति ।

अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसन्धातव्यम् । घृतानुमन्त्रणं प्राड्विवाकस्य । त्वमग्ने सर्वभूतानामिति शोध्यस्याग्न्यभिमन्त्रणमन्त्रः । प्रदेशिनीं परीक्षेयुरिति वचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धरणम् ॥

इति तप्तमाषविधिः ॥

धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः ।

तथाच—

अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥

हन्तृणामिति साहसाभियोगेषु । याचमानानामिति अर्थाभियोगेषु । प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।

इति । प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ।

पक्षान्तरमाह,

लिखेद् भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ।
एवंविधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समं ततः ।
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । ततो-
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ।
अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्मतः ॥ इति-
अभिशस्तोऽभिमन्त्रयते ।
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः ।
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् । इति ।

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जाति-
विशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः ।
यथा,
निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् ।
त्रिकादर्वाक्तु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥
(मनु. अ. ८. श्लो. ११३)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥
इत्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना—
मनुनोक्ता, (अ. ८. श्लो. ११५ उ०)
न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः । इति ।
आर्तिरपि यस्य नो राजदैविकं व्यसनं जायते घोरमित्युक्तैव । कालनियमश्च त्रिरात्रप्रभृतिः कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यः । एवं दिव्यैर्जयपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः—
कात्यायनेन,
शतार्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभाग्भवेत् । इति ।

तं दण्डमाह,

विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले ।
तप्तमाषकदिव्ये च क्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
सहस्रं षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि च ।
चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥ इति ।

निह्नवे भावितो दद्यादित्युक्तदण्डेनायं दिव्यनिबन्धनो दण्डः समुच्चीयते ॥

इति दिव्यप्रकरणम् ॥

वा० १। मूलमवतारयति *नन्विति। अर्वागित्यस्यार्थः *पूर्वमिति । राजदैविकमित्यत्र द्वन्द्वात्तस्य निमित्तमिति ठञित्याह *राजिकमित्यादि । महदित्यस्य फलमाह * अल्पस्येति । आर्थिकमाह * ऊर्ध्वमिति । अनेन नारदीये ऽपि ऊर्ध्वमित्यत्रावधेरिति शेषो द्विसप्ताहादित्यत्र प्रभृतीति सूचितम्, अतो न विरोध इति बोध्यम्। *वैकृतं, विकृतमेव वैकृतं विकार इत्यर्थः । *कृतेति । कृतावधीत्यर्थः । इतिर्नारदसमाप्तौ । ननु नेदमवश्यवाच्यम् अत आह * अर्थेति । मौलावध्युपादानसिद्धमेव नारदेनोक्तमित्यर्थः ।

२। विरोधं परिहरति * अर्वागिति । *प्रस्तुत्य, प्रक्रम्य । *अवध्यन्तराणि, तानि तु । पितामहमेवाह *त्रिरात्रादिति । क्वचित् तानि चेति अस्यादिः। नन्वेवमनयोर्व्यवस्थायामपि तदुक्तपक्षाणामवान्तरव्यवस्था कथम्, अत आह *महेति । *अर्वाचीनं, व्युत्क्रमेण सहस्रान्न्यूनम् ॥ ११३ ॥

३। न्यूनतां निराचष्टे *तुलादनीति। यथोद्देशमिति । उद्देशानतिक्रमेणेत्यर्थः । नाम्ना वस्तुसंकीर्त्तनमुद्देशः । *भक्षणचोदितमिति । भक्षणे चोदितं शास्त्रविहितं विधिं प्रकारमित्यर्थः । ल-

क्षणबोधितमिति पाठान्तरम्, भक्षणवर्जने इति च। कृत्वेत्यस्य संमिश्रानित्यत्रान्वयः। स्नानोदकश्चादित्यस्यैव, प्रत्यासत्तेः। * ततः, भक्षणकारणानन्तरम्। * शीर्यते, विशीर्णं भवति। हनुजालं च सीदतीति कल्पतरौ पाठः। हनुजालम् उत्तराधरदक्षिणं हनुजालसमूह इति तदर्थः। कर्त्रनुपादानादर्थमाह * शिरोरोपितेति। *तं, शोध्यम्। असम्बद्धत्वनिरासायाह * भक्षयित्वेति। चौरादिकत्वादिति भावः। इति तण्डुलविधिः॥

४। * तथाहि, तदेवोच्यते। विस्तारमाह *षोडशेति। निम्नतामाह *चतुरिति। बहुव्रीहिः। अथेत्यस्याग्रेऽन्वयः। अनेन कारयित्वेति तत्र शेषः सूचितः। मण्डलमित्यस्यार्थमाह *वर्त्तुलमिति। घृततैलयोरेकार्थत्वाद्विकल्पः। *धुनुयात्, कम्पयेत्। सर्वसंग्रहाय तत् उपसंहरति * निर्विकारेति। बहुव्रीहिः। यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेनाह * उद्धरेदिति। तत्सत्त्वेऽप्याह * आदरणीयमिति। स्थलविशेषे इति भावः।

५। तदुक्तमेव प्रकारान्तरमन्यग्रन्थानुक्तमाह * अपरेति। *उपादायेति। स्थापयित्वेत्यर्थः। *सुशोधितामिति। भग्नादिनिरासायेति भावः। सुशोभितामिति पाठान्तरम्। *धौतां, प्रक्षालिताम्। *भ्रमद्वाचीति। भ्रमन्ती वाक् शब्दो यस्मिन्नित्यर्थः। तरङ्गैर्वीचिभिः पूर्णे। न नखस्पर्शस्यापि विषये। * चुरुकारमिति। तैलादिपक्वतापरीक्षा चुर इति शब्देन भवतीत्यनुकरणमिदं ध्वनेः। तत्रापि सुघोषकं महाशब्दयुक्तम्। क्रियाविशेषणमिदं द्वयम्। * अनेन, वक्ष्यमाणेन। प्राड्विवाक इति शेषः। सुतप्तत्वात् पवित्रत्वाच्चाह * पावकेति। * प्रदेशिनी, तर्जनी। *यस्य, कर्त्तुः। तस्यामिति शेषः। घृतानुमन्त्रणमिति। परमित्याद्युक्तमित्यर्थः। अत एवाह *त्वमग्ने इति। प्राग्वदाह *अग्न्यभी-

ति । प्राग्वदाह *प्रदेशिनीमिति । इति तप्तमाषकविधिः ।

६। चोऽप्यर्थे । *तथाचेति । स आहेति शेषः। वचने न्यूनतां परिहरति * हन्तृणामित्यादि । इतिर्वचनसमाप्तौ । इतराभ्रमायाह * प्रतिमेति । एकार्थत्वादाह * सीसकं वेति । अर्शआद्यजन्तमिति भावः । कनन्तं वा । आहेति शेष एवेति भावः ।

७। *अभ्युक्ष्य, प्रोक्ष्य । सितपुष्प इति बहुव्रीहिः । *पुष्पधृत् इति । धृञः क्विबन्तस्य रूपम् । धृगिति पाठे धृष्णोतेस्तदन्तस्य रूपम् । भृदिति पाठे भृञस्तस्य । एवंविधायेत्यस्य व्याख्या *उपलिख्येति। एवंविधावुपलिख्येति पाठान्तरं सुगमम् । एवंविधायोपलिप्येति पाठे तु एवं संलिख्य चन्दनेनोपलिप्येत्यर्थः । समं यथा स्यात् तथा कार्यौ इत्यर्थः । तत इत्यग्रिमान्वायि । * अनुपहते, अभग्नादौ । अनुपलक्षितावित्यनेन पिधानं तस्य सूचितम् । मध्ये चूर्णिकामाह * तत इति । * तयोश्चैकमिति । ततश्चैकमिति द्वितीयः पाठः। अविलम्बित इति । *अविलम्बितमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । * समासतः, संक्षेपतः ।

बृहस्पतिरपि,

पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्राद्यैश्च सामभिः ॥
आमन्त्र्य पूजयेत् गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥
समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीताविलम्बितः ॥
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात्संपूज्यश्च परीक्षकैः । इति ।

जीवदानादिकैः ताःप्रजामिथुनीत्यादिभिरिति कल्पतरुः । प्राणप्रतिष्ठापूर्वमित्यन्ये । इति धर्माधर्मविधिः ॥

८। फालविधिर्बृहस्पतिनोक्तः,

आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते ।
अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
अग्निवर्णं तु तच्चौरो जिह्वया संलिहेत्सकृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥ इति ।

मन्वादिभिरिति आदिना नारदादिपरिग्रहः ।

तथाच नारदः, (व्य० प० १।२४३।२४४)

शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ।
वासिष्ठः शपथं शेपे यातुधानेन शङ्कितः ॥
महर्षयस्त्वथेन्द्रेण पुष्करार्थेन शङ्किताः ।
शेपुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये ॥ इति ।
महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।
वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे वै यवने नृपे ॥

इति मनुरपि।(८।११०) *सत्यवचनं, सत्यमिति कथनम्। *पुष्पमिति। पुण्यमिति पाठान्तरम्। आद्यविषयमुक्त्वा द्वितीयमाह *सत्येनेति। *अत्र च, शपथविषये । आर्तिः पीडा सा च नान्येत्याह *आर्तिरपीति। पूर्वोक्तैवेति भावः। एवं कालनियमोऽपि प्रागुक्त एवेत्याह *कालेति।

कात्यायनः,

आचतुर्दशकाददो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥

अत्राङ् मर्यादायाम् ।

मनुः, (८।१११।११२)

न वृथाशपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥
कामिनीषु विवाहेषु गवांभक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥
यमः,
कृत्वा मृषा तु शपथं कीटस्य वधसंयुतम् ।
अनृतेन तु युज्येत वधेन च तथा नरः ॥
तस्मान्न मिथ्याशपथं नरः कुर्याद्बुधेप्सितम् । इति ।

सर्वदिव्यशेषमाह * एवमिति । *शुद्धं, पुरुषम् । *तम्, अशुद्धसंबन्धिनम् । *आहेति । कात्यायन एवेति भावः । तुलेति समाहाद्वन्द्वः । कल्पनामेवाह * सहस्रमिति । षट्शतमिति बहुव्रीहिः । दण्डो विशेष्यः । चतुरिति समाहारद्वन्द्वः । क्रमविवक्षया न दोषः । अग्रेऽपि आतिदिशन्नाह * एवंचहीनमिति । उक्तप्रकारेण कल्पनायाश्चाग्रेऽपि उत्तरोत्तरन्यूनमित्यर्थः ।

९। विरोधं परिहरति * निह्नवे इति । मूलमिदं सर्वसाधारणम् । अतएव न विकल्पः । अतएवाह * अयं दिव्येति । कात्यायनोक्तो दिव्यमात्रविषय इत्यर्थः। एवञ्च तुलाग्निसलिलविषकोशतण्डुलतप्तमाषधर्माधर्मशपथदण्डरूपैरवान्तरप्रकरणैर्विशिष्टमिदं महादिव्यप्रकरणं संपन्नमिति बोध्यम्।तदाह*इतिदिव्येति॥

इति दिव्यप्रकरणं संपूर्णम् ॥

अथ दायविभागप्रकरणम् ॥ ८ ॥

दायविभागोपोद्घातः ॥

मि० प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् ।
अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ॥

तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते । स च द्विविधः,

अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्धः तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिष्वप्यूहनीयः ।

विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं—

नारदेन, (व्य० प० १३।१)

विभागोऽर्थस्य पैत्रस्य तनयैर्यत्र कल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ इति ।

पैत्रस्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम् । तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् ।

इदमिह निरूपणीयम् । कस्मिन्काले कस्य कथं

कैश्च विभागः कर्तव्य इति । तत्र कस्मिन्काले कथं कैश्चेति तत्र तत्र श्लोकव्याख्याने एव वक्ष्यते ।

कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते । किं विभागात्स्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते, किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तम् ।

गौतमवचनात्,

स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु, ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति । प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशो—

(मनुः अ० ८ श्लो. ३४०)

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनाद्वाऽपि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥

इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिद्वारेणापि द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपि च । लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात् । अपहर्तुरेव स्वत्वात् । अथ अन्यस्वं तेनापहृतमिति नापहर्तुः स्वम्, एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति ॥

अत्रोच्यते । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां हि शा-

स्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति । नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव । नैतत् । न हि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वम्, किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्न्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वम् अपि तु स्वत्वेनैव । न हि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति । अपि च । प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते । क्रयविक्रयादिदर्शनात् । किंच । नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते ।

तथाहि । लिप्सासूत्रे तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा "ननु द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्तेत, प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धम्"इति वदता। तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम्, अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति । अस्य चार्थ एवं विवृतः। यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे। राद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भ-

वति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् । अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् य वहारविसंवादात् ।

एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः, क्षत्रियस्य विजितादयो, वैश्यस्य कृष्यादयः, शूद्रस्य शुश्रूषादय इत्यदृष्टार्था नियमाः। रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः, स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः । तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम् । क्रयः प्रसिद्धः । संविभागः सप्रतिबन्धो दायः । परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति, ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरित्यत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तद् असाधारणम्, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तद् असाधारणम् ।

एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं, सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि, तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते । सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् । निर्वेशो भृतिभोगयोरिति

त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् ।

यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिस्मरणं, तत्रापि स्वामिसम्बन्धितया बहुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं क्रमस्मरणमिति सर्वमनवद्यम् ।

यदपि मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे इति । तदप्यसत् । स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसन्देहात्स्वत्वसन्देहोपपत्तेः ।

विचारप्रयोजनं तु— (मनु० ११।१९३)

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैवच ॥ इति ।

शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे गर्हितेनासत्प्रतिग्रहवाणिज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तदविभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदाऽसत्प्रतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात् तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्तीति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव । तत्पुत्रादीनां तु दायत्वेन स्वामिति न तेषां दोषसंबन्धः ।

(अ० १० श्लो० ११५)

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति मनुस्मरणात् ।

इदानीमिदं संदिह्यते, विभागात्स्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र विभागात्स्वमिति तावद्युक्तम् । जातपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव

स्वत्वं स्यात्तदोत्पन्नस्य पुत्रस्यापि तत्स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकारः स्यात्। तथा, विभागात्प्राक् पितृप्रसादलब्धस्य विभागप्रतिषेधो नोपपद्यते। सर्वानुमतया दत्तत्वाद्विभागप्राप्त्यभावात्।

यथाह, (ना० व्य० प० १३।६)

शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत्।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः॥ इति।

तथा,

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते॥

इति प्रीतिदानवचनं नोपपद्यते जन्मनैव स्वत्वे। न च स्थावरादृते यद्दत्तमिति संबन्धो युक्तो, व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात्। यदपि,

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः॥

तथा,

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च।
स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके॥

इति स्थावरस्य प्रसाददानप्रतिषेधवचनं, तत् पितामहोपात्तस्थावरविषयम्। अतीते पितामहे तद्धनं पितापुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव, स्थावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते। तस्मान्न जन्मना स्वत्वं किन्तु स्वामिनाशाद्विभागाद्वा स्वत्वम्। अत एव पितुरूर्ध्वं विभा-

गात्प्राग्द्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वादन्येन गृह्यमाणं न निवार्येत इति चोद्यस्यानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रायणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षते इति।

अत्रोच्यते । लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति। विभागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषयो लोकप्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः। तथा, उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्या इति गौतमवचनात्। मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादि वचनं च जन्मना स्वत्वपक्षे एवोपपद्यते। न च पितामहोपात्तस्थावरविषयमिति युक्तम्। न पिता न पितामह इति वचनात्। पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सति अदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते मणिमुक्तावस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचनात्, एवमस्मन्मतेऽपि पित्राऽर्जितानामप्येतेषां पितुर्दानाधिकारो वचनादित्यविशेषः।

यत्तु भर्त्रा प्रीतेनेत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं, तत्स्वोपार्जितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम्। पूर्वोक्तैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात्। यदप्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनधिकार इति, तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारो गम्यते। तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम्। तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमो-

क्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम्। स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव।

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्।
असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः॥
ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः।
वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः॥

इत्यादिस्मरणात्।

अस्यापवादः,

एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः॥ इति।

अस्यार्थः। अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु वा अनुज्ञानादावसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यं कर्तव्येषु पितृश्राद्धादिषु च स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोपि समर्थः कुर्यादिति।

यत्तु वचनम्,

विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये॥ इति,

तदपि अविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यकत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञाऽवश्यं कार्या, विभक्तेषूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन, अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्यत्येवेति व्याख्येयम्।

यदपि,

स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी॥ इति,

तत्रापि ग्रामानुमतिः—

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः।

इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः। सामन्तानुमतिस्तु सीमाविप्रतिपत्तिनिरासाय। ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव। हिरण्योदकदानेनेति।

स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया।

इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात्,

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति।

उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ॥

इति दानप्रशंसादर्शनाच्च, विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः।

पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषं भूर्या पितामहोपात्तेत्यत्र वक्ष्यामः।

बा० १। निबन्धकारः पद्यबन्धेन सङ्गतिमाह *प्रमाणमिति। *इति भेदेनेति। इति एवंप्रकारेण द्विविधं प्रमाणमवान्तरभेदेन वर्णितमित्यर्थः। *योगेति। योगीश्वरेण याज्ञवल्क्येनेत्यर्थः। निरूपणीयव्यवहारपदानां मध्ये केषांचिन्निरूपणानन्तरं मध्ये प्रसक्तप्रमाणनिरूपणं कृत्वाऽवसरसङ्गत्या प्राप्तावशिष्टव्यवहारपदनिरूपणप्रसङ्गे तावत् सर्वोपयोगित्वेन दायविभागो निरूप्यते इत्यर्थः।

२। दायशब्दार्थं तावदाह *तत्रेति। निरूपणीये दायविभागे इत्यर्थः। एवेन लोकप्रसिद्धक्रयादिरूपनिमित्तान्तरमात्रव्यवच्छेदः। सम्बन्धश्च जन्यजनकभावादिर्धनस्वामिना सहान्यस्य पुत्रादेर्बोध्यः। एतेन पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्द इति प्राच्योक्तमपास्तम्। विभागंचेदित्यादिवक्ष्यमाणमूलादिविरोधापत्तेः। तत्र जन्मना स्वत्वाङ्गीकारात्। *स च, दायश्च। अप्रतिबन्ध इत्यादिर्बहुव्रीहिः। तत्राद्यस्वरूपमाह * तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। भूय्या पितेत्यादिना वक्ष्यमाणसिद्धान्तमभिप्रेत्याह *पौत्राणां चेति। यथाक्रममन्वयः। तेषां स्वामिसत्त्वेऽपि जननमात्रेणान्योपायं विनापि स्वाम्यस्य सत्त्वात् दायस्य अप्रतिबन्धत्वमिति भावः। द्वितीयस्वरूपमाह *पितृव्यभ्रात्रादीनामिति। पितृव्यश्च भ्राता च तत्प्रभृतीनामित्यर्थः। अभ्यर्हितत्वात्तस्य पूर्वनिपातः। पितृव्यत्वादिकं च धनस्वामिनिरूपितमेव। अत्र वस्तुकथने तात्पर्यं न तु क्रमे। पितृभ्रात्रादीनामिति पाठान्तरम्। तत्र क्रम एव। पितरौ च भ्रातरश्च आदिर्येषां तेषामिति तदर्थः। विशेषान्तरमाह *स्वाम्यभावेचेति। *तदभावे, उभयोस्तत्तद्रूपेणाभावे। *तत्पुत्रादिष्वपीति। पितृव्यादिपुत्रादिष्वपीत्यर्थः। तत्रापि विद्यमानेषु धनस्वामिसम्बन्धिषु यस्य तेनाव्यवहितः सम्बन्धस्तस्याद्यो यस्य व्यवहितस्तस्य द्वितीय इति भावः।

३। एवं दायशब्दार्थमुक्त्वा विभागशब्दार्थमाह *विभागो नामेति। अविभक्तद्रव्यसमुदायनिरूपितानामनेकेषां पुत्रादिनिष्ठस्वाम्यानां तदेकदेशेषु समुदितद्रव्यैकदेशेषु तद्विषयतया तन्निरूपिततया व्यवस्थापनं विशेषेण प्रत्येकमवस्थापनं यत् तत् वि-

भागशब्दवाच्यमित्यर्थः।

४। उक्तार्थं समूलयति *एतदेवेति। *पैत्रस्येति। तस्येदमित्यण्। पित्र्यस्येति कल्पतरुधृतपाठस्तु न युक्तः। यतो देवताधिकारपठितत्वात्। *यत्र, व्यवहारे। तद्विवादपदं बुधैरिति पाठान्तरम्। तत्र तादिति विधेयविशेषणम्।

५। तत्र न्यूनतां परिहरन् तस्य स्वोक्तार्थपरत्वमाह *पैत्रस्येतीति। स्वत्वे निमित्तभूतो यः संबन्धः स्वामिसम्बन्धः प्रागुक्तस्तदुपलक्षणार्थमित्यर्थः। तेन पैतामहादेरपि ग्रहणम्। अत एवाह *तनयैरिति। *प्रत्यासन्नेति। अव्यवहितसम्बन्धीत्यर्थः। एतेनैकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्यैव स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अवस्थितस्य गुटिकापातादिना स्वत्वव्यञ्जनं विभाग इति प्राच्योक्तमपास्तम्। निमित्तभूतसम्बन्धस्य साधारणत्वेन नियतैकदेशग्रहणे विनिगमकाभावेन च तथा दुर्वचत्वात्। अन्यथा तदाऽपि यथेच्छव्यवहारापत्तेर्मिथोविरोधाच्च।

६। एवं सङ्गतिमुक्त्वा विचारं कर्त्तुमादौ विभागप्रकरणार्थं निष्कृष्याह *इदमिति। *इह, विभागप्रकरणे। अत्र कस्येति द्रव्यनिर्देशः। कथमिति इतिकर्त्तव्यतायाः। कैश्चेति कर्तॄणाम्। *तत्र, चतुर्णां मध्ये। *इह, आदौ। तस्य मूलानारूढत्वात्सकलदायप्रकरणोपयोगित्वाच्चेति भावः। तत्रापि द्विविधो विचारः। तत्राद्यविचारस्य विभज्यमानं द्रव्यं विषयः। तत्र सन्देहः—

---

१ विनिगमना इदममुकस्य नान्यस्येत्यवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारः परस्परनैरपेक्ष्येण दानविक्रयादिलक्षणः तदनर्हतया अवस्थितस्य सतोऽप्यसत्कल्पस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् इदममुकस्येत्यवधारणं विभाग इत्यर्थः।

किम् अस्वस्य विभागः स्वत्वहेतुः तथाच विभागेन स्वत्वं न ततः प्राक् स्वत्वहेतुभूतविभागाभावात्, उत विभागो न स्वत्वे हेतुः किं तु जन्मैव तथाच तत एव स्वत्वात् स्वस्य विभाग इति। अयमेको विचारः। तदाह *किं विभागादिति। *स्वं, स्वीयम्। *स्वस्येति। स्वीयस्य सत इत्यर्थः। एतदुपयोगिद्वितीयविचारं तावदाह *तत्रेति। उक्ते विचारविषये इत्यर्थः। एवेन एतद्विचारं विना तस्य दुष्करत्वं सूचितम्। यथाचैतत् तथाऽनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। अत्र विचारे स्वत्वं विषयः।

७। तत्र संशयमाह *किमिति। *शास्त्रैकेति। तन्मात्रेत्यर्थः। *प्रमाणान्तरेति। लौकिकेत्यर्थः। तत्र पूर्वपक्षमाह *तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। तदेवाह *स्वामीति। व्याख्यातमिदं प्राक्। स्फुटीभविष्यति चानुपदं मूले एव। यथैतस्तल्लाभस्तमाह *प्रमाणान्तरेति। लौकिकत्वे इत्यर्थः। *इदं, गौतमवाक्यम्। अनुवादे फलाभावात्। वचनान्तरविरोधमाह *तथेति। स्वत्वस्य लौकिकत्वे इत्याग्रिममत्र योज्यम्। अदत्तादायिन इति षष्ठ्यन्तं हस्तान्वायि। अन्येनादत्तं परकीयमाददाति तस्य हस्तादित्यर्थः। अग्रे तु फलितार्थ उक्तः। याजनेति समाहारद्वन्द्वः। आपिना प्रतिग्रहसमुच्चयः। स्तेनत्वातिदेशस्तद्दण्डप्राप्त्यर्थ इत्याह *दण्डेति।

८। स्वत्वस्यालौकिकत्वे युक्तिमप्याह *अपिचेति। *स्वत्वमिति। तदेति शेषः। तत्र हेतुमाह *अपहर्तुरेवेति। तत्सम्बन्धस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वात्। उक्तदोषं परिहरन् विशेषमाशङ्कते *अथेति। परिहरति *एवन्तर्हीति। स्वत्वस्य लौकिकत्वेऽन्यस्य स्वेऽन्येनापहृते स यदि ब्रूयान्मम स्वमनेनापहृतमिति तदा श्रोतॄणां सभासदामुक्तसंशयो न स्यात्। यथा लौ-

किंके सुवर्णरजतादिस्वरूपे दृष्टे सुवर्णादिकं भवति न वेति न संशयः तद्वत्स्वत्वेऽपि तदभावः स्यात् । लोकतः तत्कोटिनिश्चयसत्त्वात् । जायते च संशयः । तस्मादपहर्तुः स्वं न भवतीति वक्तुमशक्यमिति भावः ।

९। यद्वा । अथेति पूर्वपक्षवादी प्रष्टव्योऽपहर्त्तुः स्वं न भवतीति प्रमितिरुत्पद्यते नवेति । तत्राद्ये आह *एवन्तर्हीति । यथेदं सुवर्णमिदं रजतमित्युत्पन्नायां प्रमितौ सुवर्णादिस्वरूपे संशयो न भवति तथा प्रकृतेऽपीति भावः । नापि द्वितीयः । प्रमित्यनुदयादेवापहर्तुः स्वं न भवतीति वक्तुं शक्यत्वादिति । पूर्वपक्षमुपसंहरति[1] *तस्मादिति ।

१०। सिद्धान्तमाह *अत्रोच्यतइति । स्वत्वस्य लौकिकत्वमनुमानेन तावत्साधयति * लौकिकमेवेति । स्वत्वं पक्षः, लौकिकत्वं साध्यं, लौकिकार्थेति हेतुः । तत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तमाह *व्रीह्यादिवदिति । तथाच स्वत्वं लौकिकं, लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात्, यद्यल्लौकिकार्थक्रियासाधनं तत्तल्लौकिकं यथा व्रीह्यादिस्वरूपं, तथाचेदं, तस्माल्लौकिकमिति बोध्यम् । यद्यल्लौकिकं न भवति तत्तल्लौकिकार्थक्रियासाधनमपि न भवति यथाऽऽहवनीयादिरिति व्यतिरेकव्याप्तिमप्याह * आहवनीयादीनामिति । * हि, यतः ।

११। संभवे व्यतिरेकापरिशुद्धमनुमानं न प्रमाणमित्याक्षेपं सूचयन् व्याप्तौ व्यभिचारमाह * नन्वाहवनीयादीनामपीति । अलौकिकस्यापि तस्य लौकिकपाकादिसाधनत्वादुक्तव्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारादनुमानं दुष्टमिति भावः।समाधत्ते *नैतदिति। आहवनीयादौ स्वरूपद्वयसत्त्वेऽपि पाकसाधनत्वं न शास्त्रसमधिग-

१ प्रकरणप्रतिपाद्यस्यान्ते प्रतिपादनमुपसंहारः ।

न्यम् । अलौकिकाहवनीयादिस्वरूपहीनलौकिकाग्नेरेव तत्स्वरूपेण पाकसाधनत्वाङ्गीकारात् । न चालौकिकाहवनीयादिस्वरूपेणैव तदस्तु । तथाहि सति अलौकिकाहवनीयादिस्वरूपहीनलौकिकाग्नेः पाकसाधनत्वं न स्यात् । न च सामान्यस्वरूपेण सार्वत्रिकं तदस्तु । तथासति तस्यापि लौकिकत्वापत्त्या शास्त्रानर्थक्यापत्तेः । अतएव साधनत्वं फलोपहितत्वं निविष्टम् । तस्मान्न व्याप्तौ व्यभिचार इति भावः । नन्वेवं प्रकृतेऽपि सुवर्णादेः सुवर्णादिस्वरूपेणैव लौकिकक्रयविक्रयाद्यर्थक्रियासाधनत्वमास्तां न स्वत्वरूपेणेति कथं तस्य लौकिकत्वासिद्धिरत आह * इहत्विति । * स्वत्वेनैव, तद्वत्तैव । तदेव ध्वनयन् उक्तमुपपादयति * नहीति ।

१२। लोकविशेषव्यवहारोऽपि स्वत्वस्यालौकिकत्वेऽनुपपद्यमानस्तस्य तत्त्वे प्रमाणमित्याह * अपिचेति । प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात् । सर्वथा शास्त्रज्ञानाभावसूचकमिदम् । तदाह *अदृष्टेति । अज्ञातेत्यर्थः । म्लेच्छादीनामिति यावत् । ननु तद्व्यवहारस्य तस्य तत्कल्पकत्वमुक्तम्, तत्र कल्पकसत्त्वे एव न मानमिति कथमर्थापत्त्या तात्सिद्धिः, अत आह * क्रयेति ।

१३। स्वत्वस्य तत्त्वं न्यायवित्संमतमपीत्याह * किंचेति । *नियतोपायकमिति । प्रतिग्रहार्जनादीत्यर्थः । * न्यायविदः, तेऽपि । कथमित्याशङ्कायामुक्तमुपपादयति* तथाहीत्यादिना । *लिप्सेति । तत्पदघटितसूत्रे इत्यर्थः ।

चतुर्थाध्याये प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणसूत्रम्,

यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणा विभक्तत्वात् ।

इति । तत्र प्रथमवर्णके क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणविचारः, द्वितीये वर्णके गोदोहनादिकं क्रत्वर्थमुत पुरुषार्थमित्यादिविचारः ।

तृतीये वर्णके त्वयं विचारः। अनारभ्य पठ्यन्ते द्रव्यार्जननियमाः—ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेत्, राजन्यो जयादिना, वैश्यः कृष्यादिनेति । तत्र सन्देहः, किमेते क्रत्वर्था उत पुरुषार्था इति।

१४। तत्र पूर्वपक्षः । तेषां तत्त्वेऽपि क्रत्वर्थत्वानङ्गीकारेऽधिकारिणः अभावाद्विध्यानर्थक्यापत्तेः कर्तृप्रयुक्तद्रव्यद्वारा क्रत्वर्थत्वमेव युक्तमिति। अयं भावः। यथा क्रतुविधिना आक्षिप्ते द्रव्यार्जने सोमं क्रीणातीत्यादिर्द्रव्यार्जननियमः क्रत्वर्थस्तथैव प्रतिग्रहादिनियमोऽपि । अन्यथा तन्नियमस्य द्रव्यप्राप्तिस्वरूपे तत्कार्य्ये क्षुत्प्रतीघातादौ चानुपयोगाद्वैयर्थ्यं स्यात् । न च तत्र प्रकरणं क्रत्वर्थताबोधकमास्ति नात्रेति वैषम्यमिति वाच्यम्। अदृष्टोपायापेक्षक्रतुसामर्थ्येनादृष्टप्रयोजनापेक्षनियमसामर्थ्येनवाऽङ्गत्वसिद्धेः। नचैवं सर्वस्य द्रव्यस्य क्रत्वर्थत्वाज्जीवनं न स्यादिति वाच्यम्। अनियमोपार्जितेन तत्सिद्धेः। यद्वा जीवनं विना क्रत्वसिद्धेः क्रतुविधिभिरेव स्वार्थसिद्ध्यर्थं नियमोपार्जितस्य जीवनार्थत्वमभ्युपगतमिति । द्रव्यप्राप्तिरूपद्रव्यार्जनमत्रोदाहरणमिति तन्त्ररत्नकृदुक्तं तु वार्तिकविरुद्धं युक्तिविरुद्धं च। विधेयस्यैव मीमांसायां विचारादिति बोध्यम्।

१५। एवमाक्षिपति, * द्रव्येत्यादिना आशङ्क्येत्यन्तेन। द्रव्यार्जनानियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वस्यालौकिकत्वेन लौकिकहेत्वजन्यत्वेन वैदिकहेत्वन्तराभावेन नियतप्रतिग्रहादिहेतूनां च क्रत्वर्थत्वेनान्यार्थत्वेनाकारणककार्योत्पत्त्यभावेन च स्वत्वानुत्पत्त्या स्वस्याभावात् अस्वेन च क्रत्वसिद्धेः क्रत्वर्था नियमा इति पूर्वपक्षासम्भव इत्यर्थः।

१६। तमुज्जीवयति, *द्रव्यार्जनस्येति। वैपरीत्येनान्वयः।

अतएव याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतामिति शङ्कावसरे उक्तम् । तत्र प्रतिग्रहो नाम स्वीकारविशेषः । अर्जनं च द्रव्यप्राप्तिरूपम् । अतएव याजनादिना लिप्सेतेति प्राक् स्मृत्युक्तम् ।

ईश्वरं चाप्युपासीत योगक्षेमार्थसिद्धये। (याज्ञ० १।१००)

इति मौलम् अर्जनोपायबोधकं,

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाऽध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

इति मानवं च (१०।७६) संगच्छते। प्रतिग्रहादिनियमाः स्वत्वं साधयन्त एव क्रतूपयुक्तधनद्वारा क्रत्वर्था भविष्यन्ति, यथाऽवघातो वितुषीभावं कुर्वन्नेव क्रतूपयुक्तव्रीहिद्वारा क्रत्वर्थस्तद्वत्। तच्च स्वत्वं जन्मना पुत्रत्वादिकवत् अर्जनेनार्जकार्ज्ययोः तादृशस्वत्ववत् स्वस्वामिभावसंबन्धरूपं लौकिमेव मन्यन्ते वृद्धाः ।

यतः,

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते ॥

इति हर्युक्तेः क्रियामूलकः कर्तृकर्मणोः सम्बन्धो लोकसिद्धो न मानान्तरापेक्षः । नचैवमर्जनक्रियापाये तज्जन्यस्य तस्याप्यपायः। संबन्धिनोराश्रययोः सत्त्वात्। नहि पितुः क्रियापाये पितृत्वमपैति। तथाच लौकिकत्वात्स्वत्वस्य स्वेन च क्रतुसिद्धेर्न तदभाव इति सिद्धं तेषां तत्त्वमिति भावः ।

१७। ननु तथाऽर्जनस्य स्वत्वसाधनत्वेऽपि तन्नियमानां क्रत्वर्थत्वादर्जनस्यापि क्रत्वर्थत्वेनान्यार्थत्वात् स्वमेव नेति क्रत्वभा-

---

१ अर्जकार्ज्ययोः स्वस्वामिभावसम्बन्धरूपस्य लौकिकस्य स्वत्वस्य अर्जनक्रियाजन्यत्वाङ्गीरे ।

२ स्वत्वत्यागात्मकक्रत्वभावः ।

वस्तदवस्थ एवेति पूर्वपक्षासिद्धिरेवेत्याह * ननुचेत्यादिवर्त्तेतेत्यन्तेन। उपहसन् परिहरति * प्रलपितमिति। अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति वदता केनापि प्रलपितमिदं, यतो मिथो विप्रतिषिद्धमित्यर्थः। यद्वा केनापि प्रलपितमिदम्। तत्र हेतुमाह * अर्जनमिति। यत इत्यादिः। इति वदतेत्यस्य गुरुणेत्यत्रान्वयः। अर्जनं नामार्जकधर्मः प्रागुक्तरूपस्तत्प्रयुक्तः स्वस्वामिभावः संबन्धः। स च द्विनिष्ठः पितापुत्रत्ववत्। तथाचार्ज्यं विनाऽर्जनस्यानिष्पत्तेर्मे माता वन्ध्येतिवत् अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति वचनं मिथो विरुद्धमित्यर्थः।

१८। ननु पूर्वपक्ष्युक्तत्वादेव नायं तत्सिद्धान्तोऽत आह *सिद्धान्तेऽपीति। इत्थं हि सः। धनार्जनप्रवृत्ते ह्यधिकारिणि अर्थलभ्ये सति तन्नियमानां क्रतुनिवेशकल्पना न युक्ता। धनकामाधिकारे च रागात्प्रवृत्तो न नियतं प्रवर्त्तते। अनियमप्रवृत्तेर्न तद्विध्यानर्थक्यम्। किंचार्जनमात्रस्य क्रत्वर्थत्वे कृत्स्नमेवार्जितं क्रत्वर्थमिति जीवनोपायाभावात्सर्वक्रतुलोपः स्यात्। किञ्च लिङ्गस्य क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वबोधकत्वे साधारण्यान्न तेन क्रतुमात्रार्थत्वम्। अतो न क्रतोः क्रतुत्वेन द्रव्यार्जनाक्षेपकता किं तु पुरुषार्थत्वेन। अन्यथा "त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात्" इति षाष्ठाधिकरणोक्तेन क्रतूनां द्रव्यार्जनाक्षेपकत्वेन विरोधः स्यात्। द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं चिन्वीतेति भृतिचयनादिकं तु पुरुषार्थार्जितद्रव्यबाधेन क्रत्वर्थतया विधीयते इति वैषम्यम्। तथाचोपायान्तरेण द्रव्यार्जने प्रत्यवायः कल्प्यते। न च हिरण्यं धार्यम् इतिवत् द्रव्यार्जनमेव फलार्थमस्त्विति वाच्यम्। दृष्टार्थत्वे सम्भवति अदृष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। तस्मात्पुरुषार्था नियमा इति।

१९। यद्यप्येवं न्यायेन तत्र स्थापितं तथापि यज्ञोपवीतादिवदुभयार्थता बोध्या । अतएव—

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्तव्यं तु सदा द्विजैः ।

इति चतुर्विंशतिमतमुपपद्यते । अतएव जीविकेतिप्रागुक्तमानवसङ्गतिरिति बोध्यम् । अतएव द्रव्यस्य सर्वकार्यार्थत्वेन पुरुषार्थत्वात्तदाश्रितनियमस्यापि तदर्थत्वमिति सिद्धान्तसूत्रं सङ्गच्छते इति तत्त्वम् ।

२०। *विचारेति । अधिकरणविचारप्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धान्तप्रयोजनस्वरूपमेवाह *अतो नियमातिक्रम इति । तत्प्रयुक्तदोष इत्यर्थः । अतएव विशदयति *अस्यचेति । प्रयोजनपरग्रन्थस्य मूलोक्तस्येत्यर्थः । * विवृतः, गुरुणेति शेषः । यदेत्यादिना नियमातिक्रमदोष इतीत्यन्तेन ग्रन्थेनेति भावः । पूर्वपक्षे पुरुषस्य न ततो दोषः किंतु ततो न क्रतुसिद्धिः क्रतुवैगुण्यं ततः, सिद्धान्ते तु तेषां पुरुषार्थत्वात् व्यतिक्रमे पुरुषस्य दोषो न क्रतुवैगुण्यमिति तात्पर्यम् । एवव्यवच्छेद्यमेवाह *नियमातिक्रमार्जितेनेति । पूर्वपक्षे इति पूर्वान्वयि । भवतीति पाठः ।

२१। वस्तुतस्तु पूर्वपक्षे द्रव्यार्जनस्य कर्माङ्गत्वात्तत्कर्मकाले एवादौ तदुपयुक्तद्रव्यार्जनम् । स्वतन्त्रकालत्वे मानाभावात् । तत्काले द्रव्यालाभेन कर्मलोपेऽपि न प्रत्यवायः । अर्थिन एवाधिकारात् । सिद्धान्तेतु पूर्वार्जितेन यष्टव्यमिति । एतेन पूर्वपक्षे प्रतिग्रहाद्यर्जितमेव क्रतौ ग्राह्यम्, सिद्धान्ते यथाकथंचित्सिद्धमिति राणकोक्तमपास्तम् । तन्नियमवाक्यतस्तदकरणे पुरुषस्यानिष्टभवनलाभेन प्रत्यवायवत् क्रतुफलाभावस्यापि कृतकष्टं प्रति कष्टजन्येष्टाभावस्याप्यनिष्टत्वेन दोषात् । अतएवापशूद्राधिकरणे शूद्रेण नाध्येयमिति निषेधातिक्रमे शूद्रस्य क्रतुफलासिद्धिः

प्रत्यवायश्चेत्युक्तं भाष्यकृतेति बोध्यम् ।

२२ । प्रकृतोपसंहारं सूचयन् फलितमाह *नियमातिक्रमार्जितस्यापीति । तथाचेत्यादिः । सिद्धान्तिनेतिभावः । अपिः कैमुतिकन्यायसूचकः । * अन्यथा, नियमातिक्रमार्जितस्य स्वत्वानङ्गीकारे । नियमानां क्रत्वर्थत्वेन तदर्जितस्यापि तत्त्वेन स्वत्वस्यालौकिकत्वे स्वत्वाभावेन जीवनदौर्लभ्यात्तदभावात्तदभाव इत्यर्थः ।

२३। ननु तदतिक्रमार्जितेऽपि स्वत्वाङ्गीकारे चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वप्रसङ्गोऽतः प्रसंगान्मध्यमदोषपरिहारं सूचयन्नाह * नचैतावतेति । नहीत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं परिहरति * व्यवहारविसंवादादिति । प्रसिद्धक्रयाद्यदर्शनादित्यर्थः ।

२४। एवं स्वत्वस्य लौकिकत्वे साधिते असाधारणविध्यानर्थक्यं परिहरति *एवंप्रतीत्यादिना । विजितेत्यत्र भावे क्तः । विजयादयः । उपाया इत्यस्याग्रे सर्वत्रानुषङ्गः । *अदृष्टेति । द्रव्याद्यदृष्टेत्यर्थः। इति नियमा अदृष्टार्था इत्यन्वयः। अथ साधारणविध्यभावेऽपि तत्परिगणकगौतमवाक्यानर्थक्यरूपालौकिकत्वसाधकप्रागुक्ताद्ययुक्तिं खण्डयति * रिक्थादयस्त्वित्यादिना वेदितव्यमित्यन्तेन । *सर्वेति । वर्णसङ्करेत्यर्थः ।

तदर्थं वक्तुं तानेवाह*स्वामीति । *तत्र, तेषां मध्ये ।

*अनन्येति । अनन्यस्वामिकस्येत्यर्थः । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह * एतेष्विति । यथाश्रुते साकाङ्क्षत्वादाह *भवतीति। सर्वतदर्थमाह *ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामीति। एतेषु निमित्तेषु ज्ञातेषु स्वामीति ज्ञायते इत्यर्थः। अनेन पूर्वपक्ष्यभिमतार्थनिरासः। एतदर्थतया साफल्यात् ।

अग्रिमार्थमाह * ब्राह्मणस्येत्यादि सप्रतीकम् । लब्धमि-

त्येतत्स्वारस्याद्वचनान्तरैकवाक्यत्वादत एव साहचर्याच्च शेषपूरणेनाह * प्रतिग्रहेति । अधिकमित्यस्योत्कृष्टमित्यर्थस्तदाह * असाधारणमिति । विजितमित्यत्र विजय उपलक्षणम् इत्याह * विजयदण्डेति । अधिकामित्यनुवर्तते इति पाठः । भोगरूपनिर्वेशाशयेनाह * कृषीति । आदिना वाणिज्यादिपरिग्रहः ।

२५। न्यूनतानिरासायोक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति *एवमिति । षष्ठ्यन्तयोस्तत्तदसाधारणमित्यत्राप्यन्वयः । *स्वत्वहेतुषु, तेषां मध्ये । *तत्तत्सर्वमिति । तेषामित्यादिः ।

२६। ननु स्वत्वस्य लौकिकत्वे पत्नी दुहितर इत्यादिवचनजातं विरुद्धं, तेन स्वामिनोऽभावे पत्न्यादेः स्वामित्वप्रतिपादनात् इति गौतमोक्त्योक्तप्रायं प्रागनुक्तमपि दोषं तत्प्रसङ्गेनोद्धर्तुम् आह *यदपीति । * तत्रापि, वचनेऽपि । तदभावे इति शेषः । *क्रमस्मरणमिति पाठः । अन्यथा तत्रापीत्यसंगतेः । एवमन्यस्मृतिविरोधाभासोऽपि निरसनीय इति न कोऽपि वचनविरोधः ।

२७अत्रेदं बोध्यम् । ननु किं तावत्स्वत्वं यस्य लौकिकत्वं सिद्धान्तिनोच्यते । न च शास्त्रानिषिद्धं यथेष्टविनियोगोपायभूतक्रयप्रतिग्रहादिविषयत्वं तत्, तच्च न बहिरिन्द्रियवेद्यं प्रतिग्रहादेर्मानसज्ञानविशेषस्य तदयोग्यत्वाभिप्रायोक्तमेवेति वाच्यम् । प्रतिग्रहादिनाशोत्तरमपि स्वत्वव्यवहारात्, दानादितः स्वत्वं नश्यति प्रतिग्रहादितश्चोत्पद्यते इति व्यवहाराच्च । इति चेन्न । दानादिनाश्यस्य प्रतिग्रहादिजन्यस्य पदार्थविशेषस्यैव स्वीकारात् । तदपि बहिरिन्द्रियवेद्यं स्वं पश्यामीत्यादिव्यवहारात् । अतिप्रसङ्गस्तु न । तत्साक्षात्कारे तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञानस्य हेतुत्वात् । अतस्तदग्रहे तदीययथेष्टविनियोज्यत्वे तदीयस्वत्वव्यभिचारित्वग्रहे च न तद्ग्रहः । एतेनानु-

मेयमेव स्वत्वं, स्वं पश्यामीति तु सुरभिचन्दनं पश्यामीतिवन्न लौकिकविषयतावगाहीति परोक्तमपास्तम्। तस्या अन्यत्र खण्डितत्वात् ।

२८। तत्र दानं द्विविधं दृष्टार्थमदृष्टार्थं च। द्विविधमपि द्विविधं प्रतिग्रहसहितं तद्रहितं च। यद्यपि प्रतिग्रहः स्वीकारमात्रं तथापि ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेदित्यत्र तिलतुरगादिप्रतिग्रहे दोषबोधकस्मृतिवाक्येषु च प्रतिग्रहशब्देनादृष्टार्थदत्तस्वीकार एवेति परितोषदत्ततिलतुरगादिस्वीकारे न कस्यापि दोषो नापि क्षत्रियाद्यर्जनानियमानर्थक्यम् । पारितोषिकमेव दृष्टार्थमित्युच्यते । दाधात्वर्थश्च स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागः । न च त्यागस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वेऽपि न परस्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं, प्रतिग्रहादेरेव तत्त्वादिति वाच्यम्। विप्रोद्देशेन त्यक्तमात्रायां गवि गौरियं विप्रस्य न ममेत्यादिसर्वजनप्रतीत्या त्यागस्यैव तस्या अपि हेतुत्वाङ्गीकारात् । अत एव पितृभ्यः श्राद्धं दद्यादित्यादौ स्वत्वे पितृनिरूपितत्वस्य प्रतिग्रहाभावात् बाधेऽपि उक्तरूपदाधात्वर्थे पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वाच्चतुर्थ्युपपत्तिः। विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधनस्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्यपुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारसङ्गतिश्च । अन्यथा तैरिवोदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यककुशादेरिवोपादाने प्रत्यवायो न स्यात्। नचैवं प्रतिग्रहो व्यर्थ इति वाच्यम् । लब्धावष्टगुणं पुण्यमित्युक्तेस्तस्य तादृशप्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकत्वात्।मात्रपदं तु वक्ष्यमाणसंसृष्टिस्थलेऽसाधारणस्वत्वनाशोत्तरं साधारणस्वत्वोत्पादेऽपि ददातीति प्रयोगाभावसंरक्षणार्थम्। न च तत्र न स्वत्वनाश इति स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकेत्यनेनैवातिप्रसङ्गवारणे मात्रपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रा-

पि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात् । इच्छाया उत्तेजकत्वाङ्गीकारे तु गौरवम् । एतेन न तत्र स्वत्वनाशः किन्तु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रं, स्वत्ववति स्वत्वोत्पत्तिस्तु तत्रत्येच्छायाः उत्तेजकत्वादित्यपास्तम्। नचैवमप्युपेक्षायां दोष एवेति वाच्यम् । तस्या नियमतः परस्वत्वानुत्पादकत्वेन ददातीति तत्र प्रयोगाभावात्। अत एव विक्रयस्थलेऽपि न तथा प्रयोगः । तस्य नियमतः परस्वत्वानापादकत्वात् । तादृशस्थले ऽनतिप्रसङ्गाय मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात् । एवं च दानादीत्यादिपदेन तादृशक्रय इति तयोरेव तन्नाशकत्वं तज्जनकत्वं च । नचैवं प्रतिग्रहादिजन्यमिति व्यर्थमयुक्तं चेति वाच्यम् । लौकिककारकजन्यत्वेऽपि तत्प्रमाणगम्यत्वेऽपि शास्त्रगम्यत्वस्य तदीयहेतुजन्यत्वस्य च प्रतिपादनार्थं तदुक्तेः ।

२९। तथाहि ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेत्यादिना स्वामी रिक्थेत्यादिना च प्रतिग्रहादेस्तत्त्वं स्पष्टमुक्तम् । न चान्त्येन तथोक्तत्वेऽपि आद्येनार्जने तस्य तत्त्वमुक्तं न स्वत्वे, अर्जनं च लाभापरपर्यायं द्रव्यप्राप्तिरूपं प्रागुक्तमेवेति वाच्यम् । प्रतिग्रहादिमताऽर्जनेन धनं स्वं कुर्यादिति वाक्यार्थेन तद्वत् तस्यापि तद्द्वारा एतज्जनकत्वलाभात् । अत एव याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतामिति प्रतिग्रहादिना द्रव्यार्जनस्य स्वत्वसाधनत्वमिति च व्याख्याकृतोक्तम्। तस्मात्प्रतिग्रहादिकमर्जनं च तद्वत् तत्साधकम् ।

३०। तत्रायं क्रमः। संभवे आदौ त्यागः ततः प्रतिग्रहः ततोऽर्जनं ततः स्वत्वम् । मध्ययोरसंभवे तु आद्यादेव । एवमन्यत्राऽपि। एवं च प्रतिग्रहादिजन्यमित्यत्र जन्यत्वं साक्षात्परम्परासाधारणम् । आदिना याजनाध्यापनविजयादिकृष्यादिसेवादिव-

त्तादृशत्यागस्य,साधारणस्य रिक्थादेश्च तादृशक्रयघटितस्य ग्रहणम्।तत्र प्रतिग्रहादेस्त्यागक्रययोश्च तत्त्वमुक्तम्। प्रतिग्रहाधिगमयोरपि तद्धत्तत्वं स्पष्टम्। रिक्थशब्देन दायशब्दार्थघटकस्वामिसंबन्धमात्रं, संविभागशब्देन तादृशः प्रतिबन्धकाभावविशिष्टः स इति तयोरपि तत्त्वमविरुद्धं प्रागुक्तं चेति न कोऽपि दोषः। प्रागुक्तविभागस्तु न स्वत्वजनकः। तस्य शरीरे तन्निवेशात्। अत एव गौतमादिना कारकहेतुषु न पठितः। विभागात्स्वत्वमित्यादिविचारोऽपि परमतस्य गौतमीये संविभागशब्देन विभागः स च न प्रागुक्तरूपः किं तु प्रसिद्ध इति भ्रमस्य च निराकरणद्वारोक्तसिद्धान्तार्थप्रतिपादक एवेति न विरोधः। एवं च विभागाजन्यं दानक्रयनाश्यवद्विभागनाश्यं साधारणासाधारणोक्तनिमित्तप्रयोज्यं लोकप्रमाणप्रत्यक्षगम्यं भोगाद्यनुमेयं च स्वत्वमिति निष्कृष्टार्थ इति सर्वमनवद्यम्। स्पष्टं चेदं मञ्जूषादाविति तदाह * सर्वमिति।

३१। एवं सर्ववचनदोषपरिहारे कृतेऽवशिष्टं युक्तिविरोधरूपमपि प्रागुक्तं तृतीयदोषमुद्धरति * यदपीति। * न ब्रूयादिति। अपहर्तुरेव स्वत्वात् यदि ब्रूयात्तर्हि मध्यस्थानां संशयो न स्यात् सुवर्णादिस्वरूपे इवेति शेषः। * स्वत्वहेत्विति। तादृशस्थले आवेदकवचनादन्यदीयमनेनापहृतमितिज्ञानमात्रोत्पत्तावपि तस्याप्रमात्वेन विप्रतिपत्तिकारणात् वादिना तथाऽभिहिते प्रतिवादिना चान्यथाऽभिहिते मध्यस्थानाम् "अनेन अपहारलब्धमथवा क्रयादिलब्धम्" इति स्वत्वकारणभूतक्रयादिषु संदेहात्तत्कार्यभूतस्वत्वेऽपि संदेहसंभवादित्यर्थः।

३२। ननु स्वत्वस्य तत्त्वनिरूपणमत्र प्रकरणे नोपयुक्तं तद्गतलौकिकत्वालौकिकत्वयोर्विभागाद्यप्रयोजकत्वात् अत आह * वि-

चारप्रयोजनं त्विति। *उत्सर्गेण,त्यागेन । न केवलं तावन्मात्रमित्याह * जप्येनेति । * इतीति । अनेन मानवेन त्यागविधानादित्यर्थः। पूर्वपक्षे आह *शास्त्रैकेति। गर्हितत्वं द्वेधा निषिद्धत्वमविहितत्वं चेत्याह *असत्प्रतिग्रहेत्यादि । सिद्धान्ते तद्वचनविरोधं परिहरति *तस्योत्सर्गेणेति । एवन्यच्छेद्यमेव सूचयन्नाह* तत्पुत्रेति । ननु दायत्वेन तत्त्वेऽपि परम्परया दोषसंबन्धोऽस्त्येव अत आह * सप्तेति । वित्तलाभोपाया इत्यर्थः । अत्र दायपदेन रिक्थसंविभागयोर्ग्रहणं, लाभपदेन परिग्रहाधिगमयोः, जयेन दण्डस्यापि, प्रयोग इत्यनेन कृष्यादेः, कर्मयोग इत्यनेन सेवादिनः, प्रतिग्रह इत्यनेन तयोरपीति बोध्यम् ।

३३। ननु प्रतिज्ञानुरोधेन प्रतिज्ञातविषयाविचारो युक्तो नान्यथेति कथमत्र वैपरीत्यम्। न च कारणान्तरेणात्र तथा। तस्यादर्शनात् । नच हेतुहेतुमद्भावः । वक्ष्यमाणविचारस्य स्वत्वगतलौकिकत्वानपेक्षत्वात् । नच सूचीकटाहन्यायः। लौकिकत्वस्य बहुयुक्तिसाध्यत्वात् । अन्यस्य कस्यचिददर्शनाच्च । अतः कृतकरिष्यमाणविचारावक्सरदुःस्थाविति चेन्न । स्वत्ववाद्विभागस्यापि लौकिकत्वेन तद्गतनियमानामेवालौकिकत्वेन जन्मादेरपि लौलिकत्वेनोक्तरीत्या स्वत्वस्य लौकिकत्वे सिद्धे एव लौकिकविभागादिजन्यत्वस्य तत्र घटमानत्वं नान्यथेति कृतविचारो हेतुः करिष्यमाणविचारो हेतुमानिति तस्यैतदानन्तर्यमुचितमित्याशयात्।

३४। तदेतत् ध्वनयन्नाह * इदानीमिति । तदनन्तरमित्यर्थः । तथाच उक्ताशयेनैवेदानीमित्यस्यात्रोक्तिरिति बोध्यम् । *इदं संदिह्यतइति । पूर्वं विचारप्रतिज्ञायामुक्तसंदेहानुवादपूर्वकं प्रतिज्ञातं प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । यद्यप्युक्तप्रतिज्ञायां स्वस्यास्वस्य वेत्येव शाब्दः सन्देहस्तथाप्यार्थिकमुक्तमेवाह * किं विभा-

दिति। *तत्र, तयोर्मध्ये। * जातेति। जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नी-नादधीतेत्यनेनेति भावः। तत्र पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रोपलक्षणम्। कृतैकशेषद्विवचनान्तेन बहुव्रीहिर्वा। कृष्णाः केशा यस्येत्यनेन पूर्ववयस्कत्वं, समर्थत्वमिति यावत्। एवंविधोऽधिकारी आधानं कुर्यादिति तदर्थः। नन्वस्य तद्विधायकत्वेऽपि विभागात्स्वत्वस्य कथमितो लाभोऽतआह * यदि जन्मनेति। एवेन तद्व्यवच्छेदः। * उत्पन्नेति। तन्मात्रस्येत्यर्थः। तस्यापि द्रव्यस्वाम्येन द्रव्यस्य साधारणत्वादिति भावः। तदाह * तत्स्वमिति। * आधानादिष्विति। पतिपत्नीमात्रसाध्येष्वित्यर्थः। आदिना अवश्यकर्तव्यश्राद्धजातकर्मादिपरिग्रहः।

३५। ननु वचनात्तत्राधिकारो वक्ष्यमाण इतिचेत्तर्हि निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्तत्र पक्षे प्रीतिदत्तस्य विभागप्राप्तिरेव नेति तन्निषेधस्यासङ्गतिरित्याह * तथेति। विप्रतिपत्तिरूपकारणान्तरनिरासायाह * सर्वेति। तत्र पक्षे ततः स्थिते एव स्वत्वे द्वयोर्दानप्रतिग्रहयोरधिकारात्तेनैव तत्सिद्ध्या विभागकारणाभावात्तदप्राप्तिरेवेति तदनुपपत्तिरित्यर्थः। ननु तद्वचनमेव खपुष्पायमाणम् अतो नारदमाह *यथाहेति। शौर्यंभार्यासबन्धिधने इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। अतएव शौर्यादिना वाऽऽप्तमिति बृहस्पतिर्विद्याप्राप्तं शौर्यधनमिति व्यासश्च सङ्गच्छते। *यस्येति। यच्चेति पाठान्तरं युक्तम्। * पैतृक इति। पितुरागत इत्यर्थे पितुर्यच्चेति ठञ्। ननु सर्वानुमतिरेव यत्र न, तद्विषयकमिति नायं दोष इति चेत्,

३६। दोषान्तरमाह * तथेति। वैष्णवमाह * भर्त्रेति। अत्र दानद्वैविध्यादाह * प्रीतीति। सामान्येनेत्यादिः। तत्र पक्षे जातमात्रस्यापि स्वत्वसत्त्वात्तस्यानुज्ञायामप्यसामर्थ्यात् तद्द्रव्यस्य सर्वसाधारणत्वेन एकेन दातुमशक्यत्वात् प्रीतिदानस्याप्यसं-

भवात् तत्प्रतिपादकमिदं वचनं विरुध्येतेत्यर्थः। ननु स्थावरादित्यस्योत्तरार्द्धोपात्तान्वयएव एवं स्यात्, स एव नेति न तद्वचनविरोधः किंतु अनुकूलमेव तदिति शङ्कते * नचेति । तथाचाशनादावसंबन्धेन तदनिषेधेन प्रीतिदाने संबन्धेन स्थावरांशे तन्निषेधेन तत्रैव वचनतात्पर्यं नान्यत्र तत्रेति तेन जन्मनैव स्वत्वं प्रतिपादितं भवतीति भावः। * व्यवहितेति। एवमन्वये तथा स्यात्, स एव न, व्यवधानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदन्वयालाभात् । नन्वेवमपि वचनान्तरयोरव्यवहितान्वयेनैव स्थावरस्य प्रीतिदानप्रतिषेधाज्जन्मैव स्वत्वहेतुः नं विभाग इति आशयेनाशङ्कते * यदपीति । इदं द्वयं नारदीयम्। प्रवालानामिति निर्धारणे षष्ठी । यद्वा सामानाधिकरण्येनान्वयः । तत्र समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वेऽपि समानवचनत्वस्यातन्त्रत्वात् । वेदाः प्रमाणमित्यादावन्यथा ऽगतेः । व्युत्क्रमेण एवव्यवच्छेद्यं, न स्थावरान्यदपि, किन्तु स्थावरमेव। अत एव सर्वपदसार्थक्यमिति तत् उपलक्षणमिति सूचयन्नाह * स्थावरेति। एकत्वमविवक्षितमिति सूचनायाह *सर्वस्येति। एवमग्रेऽपि। * पितृप्रसादात्, लब्धानि। * सति, सत्यपि। प्रसाददाने इति विषयसप्तमी। प्रतिषेधवचनमिति जातावेकवचनम्। एवमग्रेऽपि। ननु पैतामहे स्थावरे सर्वसाधारण्यं, तादृशेषु माणिमुक्तादिषु तु नेत्यर्धजरतीयमयुक्तम् अत आह*अतीते पितामहे इति। तथाच वचननियम्यमेतदिति न दोषः।

३७ पूर्वपक्षमुपसंहरति। *तस्मादिति। अयं भावः। अर्जनादर्जकस्य स्वं,तच्च तत्संबधिनां पुत्रादीनामपि विभागात्स्वामिनाशाद्वा स्वम्। तत्र स्वामिनि जीवति विभागः स्वत्वहेतुः। विनष्टे तु स्वामिनि तन्नाश एव स्वत्वहेतुः। तत्रान्योऽपि वि-

शेषः, स्वामिसंबन्धिनः पुत्रस्य पौत्रस्य वा एकत्वे स्वामिनश्च विभक्तत्वे एकत्वे वा स्वामिनाश एवासाधारणः स्वत्वहेतुः।तेषामेव बहुत्वे तु स्वामिनाशात्साधारणं स्वं भवति विभागाच्च प्रातिस्विकमिति। एवं सति स्वामिनि तादृशे पितामहे नष्टे विभागात्प्राक् पितामहधने पितुः प्रातिस्विकस्वत्वाभावादेव पैतामहं स्थावरं न प्रीत्या दद्यादिति तत्स्थावरप्रीतिदाननिषेधो, न स्वोपार्जितस्य, येन जन्मनैव स्वत्वं स्यादिति । यतः स्वामिनाशोऽपि स्वत्वहेतुरतः पितरि मृते विभागात्प्रागन्यदीयद्रव्यमित्रौदासीन्यविषयभूतं तत् द्रव्यं न भवतीत्याह *अत एवेति । तन्नाशस्यापि तत्त्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। *पितुः, मरणात् । *प्रहीणेति । निरूपकस्य स्वामिनोऽभावादिति भावः ।

३८। एवमनेकपुत्रस्थले तदावश्यकत्वमुक्त्वैकपुत्रस्थले तदावश्यकत्वमाह * तथैकेति । तद्वदित्यर्थः । *प्रायणात्,मरणात् । तादृशस्यैकपुत्रस्य स्वं पितृमरणादेव पुत्रस्यापि स्वमिति न तद्विभागमपेक्षते इति वाक्यार्थः । एवव्यवच्छेद्यमेव नेत्यादिनोक्तम् । इतिः पूर्वपक्षसमाप्तौ ।

३९। एवम् पूर्वपक्षे स्थिते सिद्धान्तमाह *अत्रोच्यते इत्यादि । पूर्वसिद्धान्तस्यात्र हेतुत्वसूचनाय तमनुवदति । * लोकेति । प्रकृते साधकं तदेवाह । * लोके चेति । तस्य तत्स्वीकारे सोत्कर्षस्य तत्त्वमत्यावश्यकमित्याह * नापह्नवमिति । युक्त्यन्तरमाह *विभागेति। प्रोक्तमिदं प्राक् । *न प्रहीणेति। नापि स्वत्वरहितेत्यर्थः । प्रसिद्धमित्यस्यानुषङ्गः । अत्र गौतमवचनमपि मानमाह *तथोत्पत्त्यैवेति । तथाशब्दः समुच्चये । उत्पत्त्यैव जन्मनैवांशे स्वामित्वात्तमर्थं लभेतेत्याचार्या मन्यन्ते इत्यर्थः । अर्थस्वामित्वमिति पाठान्तरं तु प्रचुरं युक्ततरं च । वचनाच्चेत्यपपाठः ।

४०। मणिमुक्तेत्याद्यपि सिद्धान्तपक्षे एवोपपद्यते इत्याह *मणीति। आदिना वचनजातपरिग्रहः। एवं सफलयन् अस्य पूर्वपक्ष्युक्तमन्यार्थपरत्वं निराचष्टे * न च पितामहेति। अनुपपत्तौ हेतुमाह * न पितेति। अयं भावः। स्वामिनाशस्यापि स्वत्वहेतुत्वेनातीते पितामहे तद्धने पितापुत्रयोः स्वाम्यस्य साधारण्येऽपि मण्यादिकं वचनात्पितुरेव स्थावरं तु साधारणमेवेति प्रागुक्तार्थो यदि तद्वचनात्प्रतीयेत तदा पूर्वोक्तव्यवस्था स्यात्। न च तथा। यदि पितामहोपार्जितमेव स्यात्स्थावरादिकं तदा तस्मिन् जीवति स्वोपार्जिते तस्य प्रभुत्वाभावबोधकतुरीयपादस्यानुपपत्तेः। तस्मादेवं वाच्यं, पितामहे जीवत्यपि स्थावरेषु सर्वसाधारण्यमिति अस्य तद्विषयत्वं तदुक्तमनुपपन्नमेवेति।

४१। नन्वेवं किंविषयं तद्वचनद्वयं येन प्रकृतार्थलाभोऽत आह *पितामहस्य हीति। *हि, यतः। *वचनं, वचनद्वयम्। तथाच जन्मना स्वत्वपरमेव तद्वचनद्वयमिति भावः।

४२। ननु जन्मनैव स्वत्वे सर्वसाधारणत्वात्स्वस्य मणिमुक्तादेरपि कथं प्रीतिदानमित्याशङ्कायां प्रतिबन्द्या वचनादित्याह *यथेति। *परः, पूर्वपक्षी। उक्ताशयेनैवाह * वस्त्रेति। * अस्मन्मतेऽपि, सिद्धान्तमतेऽपि। * पित्राऽर्जितेति। स्वार्जितेति पाठान्तरम्। तथाच स्थावराभिन्नं स्वोपार्जितं वस्तु अनुज्ञानार्हानुमतिं विनाऽपि पित्रा दातुं शक्यमिति भावः।

४३। नन्वेवमपि स्थावरस्य प्रीतिदानबोधकविष्णुवचनविरोध एवेत्यत आह *यत्तु भर्त्रेति। भर्तृकर्तृकपत्नीसंप्रदानकतद्दानेत्यर्थः। *ज्ञापनम्। करणे ल्युट्। ज्ञापकम्। क्वचित्तथैव पाठः। *तत्स्वोपार्जितस्यापीति। स्वोपार्जितेष्वपि स्थावरेषु अनुज्ञासमर्थानुमतिं विना दानानाधिकारोऽन्यत्र तु नानुमत्यपेक्षेति भावः।

एवं च भर्तृदत्ते स्थावरे यावज्जीवं निवासो, न दानविक्रयौ आवश्यककार्य्यं विना । अत्र भर्तृग्रहणात् श्वशुरदत्ते स्वातन्त्र्यमपि । अत एव—

बृहस्पतिः,

स्थावरादिधनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं पुत्रैरपि हि कर्हिचित् ॥ इति ।

विष्णुवचनस्यैवमर्थपरत्वे हेतुमाह * पूर्वोक्तैरिति । बहुवचनेनानुक्तवचनसंग्रहो बोध्यः । तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति । वचनैरिति करणे तृतीया । अतो योग्यत्वनिश्चयादित्यत्र न समासानुपपत्तिः ।

४४। आद्ययुक्तिं खण्डयति *यदप्यर्थेति । वचनात्तत्राधिकार इत्यर्थः । सविशेषमुपसंहरति * तस्मादिति । स्थितमित्यत्रान्वयः । यद्यपीति शेषः । पितुरित्यस्य स्वातन्त्र्यमित्यत्रान्वयः । उक्तवक्ष्यमाणस्मृत्युक्तमाह । * आवश्यकेत्यादि । आवश्यकत्वे हेतुमाह । *वाचनिकेष्विति । श्राद्धादिष्वित्यर्थः । इदमुत्तरस्यैवाङ्गं वा । *स्थावरेति । तदन्यद्रव्यस्य विनियोगे स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ।

४५। एवं स्थावरान्यत्रोक्त्वा स्थावरे सिद्धान्तमाह *स्थावरेष्विति । वैलक्षण्ये तुः । पारतन्त्र्यमेवेति । पित्रादेरिति भावः । अस्यार्थस्य पर्यवसानतो न्यायतो लाभेऽपि वचनमपि अपवादकमस्तीति आह * स्थावरमिति । * द्विपदं, दासादि । * स्वयं, स्वयमपि । *आर्जितं, तथापि तस्येति शेषः । *असंभूय, असंपृच्छ्य । स्तुतेत्युपलक्षणम् । अतएव * सर्वानिति । एकशेषस्तत्र प्राग्वत् । न केवलमेतावदेव किंत्वन्यदपीत्याह *येजाताइति। *अजाताः, जनिष्यमाणाः । *काङ्क्षन्ति, यतोऽत इति शेषः ।

र्थपरत्वापत्तेः। किं तु पित्रोः सतोः स्वामित्वमेव न। निधनपातित्यादौ तु स्वामित्वमिति प्राच्योक्तमपास्तम्। उक्तहेतुगणात्।

इत्युपोद्घातः।

मि॰ इदानीं यत्र काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह।

या॰ विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः॥११४॥

मि॰ यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सकाशात् पुत्रं पुत्रौ पुत्रान्।

इच्छाया निरङ्कुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति। ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन, विभजेदित्यनुवर्तते। श्रेष्ठादिभागश्च—

मनुनोक्तः, (अ. ९ श्लो. ११२)
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः॥ इति।

वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः। सर्वे वा स्युः समांशिन इति। सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः। अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः। पितृक्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेच्छया विषमो विभागो युक्तः। विभागं चेत्पिता कुर्यादिति। यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः। अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे, मातरि च निवृत्तरजस्कायां पितुरनिच्छायामपि

पुत्रेच्छयैव विभागो भवति,

यथा नारदेन— (व्य० प० १३।२।३)

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम्। इति-

पित्रोरूर्ध्वं विभागं प्रतिपाद्य,

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते वापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ॥

इति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरि-त्यनुषज्यते ।

गौतमेनापि, ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्नित्युक्त्वा निवृत्ते वापि रजसीति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति वेच्छतीति तृतीयः । तथा सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्तिनि दीर्घरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छया भवति विभागः ।

यथाह शङ्खः, अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि वेति ॥ ११४ ॥

बा० १। पूर्वं कस्मिन्नित्यादिना प्रकरणार्थं संगृह्य तत्र कस्येत्यंशो महता प्रपञ्चेन प्रतिपादितः। इदानीमितरानंशान्प्रतिपादयितुं मूलमवतारयति * इदानीमिति । मूले आवश्यकोपयोगिमूलानुक्तपूरणानन्तरमित्यर्थः । * तदिति । त्रितयमित्यर्थः ।

२। पौनरुक्त्यादिदोषगणानुपपत्तिं परिहरन् व्याचष्टे *यदेति। चेदर्थोऽयम् । कुर्यादित्यत्र लिङर्थो न विवक्षितः। स च करणेच्छायां लाक्षणिक इत्याह *चिकीर्षतीति। आक्षेपादाह *तदेति। *इच्छया, स्वेच्छयैव। *विभजेत्, दायभागदानेन पृथक्कुर्यात् । तत्रावध्याकाङ्क्षायामाह *आत्मन इति । तदनन्तरं तेषां मिथ ऐक्यं भेदो वेत्यत्र नाग्रहोऽस्येति भावः । सुतानित्युक्तेर्बहुभिन्ने न

विभाग इतिशङ्कानिरासाय तदर्थमाह * पुत्रमिति। कृतैकशेषयोस्तेन पुनरेकशेष इत्यर्थः। अनुदात्तानामितिवत्।*निरङ्कुशेति। अनियतत्वादित्यर्थः। *नियमार्थमिति। शास्त्रीयत्वादिना।मन्वाद्येकवाक्यतयेदमुपलक्षणमित्याह * मध्यमामित्यादि। साकाङ्क्षत्वादाह *विभजेदिति। उपलक्षणत्वे मानं सूचयन्नाह * श्रेष्ठादीति। चस्त्वर्थे। अस्य व्याख्या त्वनुपदमेवाग्रे स्फुटा ग्रन्थे एव।

३। ननु उत्तरार्धस्य पूर्वव्यवस्थापकतया योजने सर्वे वेतिवासाङ्गत्येऽपि ज्येष्ठं वेतिवाशब्दासङ्गतिः। पूर्वतो विकल्पबोधने एव तत्स्वारस्यात्। न च तथैवास्तां, पूर्वैच्छिकविषमविभागस्यैव प्रतिपादनादिति वाच्यम्। न्यूनाधिकविभक्तानामित्यनुपदवक्ष्यमाणमूलविरोधापत्तेः।अत आह *वाशब्द इति। मानववक्ष्यमाणोद्धाररहितविषमविभागपक्षापेक्ष इत्यर्थः। तथाच तस्य तत्त्वे न तदसङ्गतिरिति भावः। तुर्यपादं व्याचष्टे * सर्वेवेति। समांशिन इत्यत्र प्रशंसायामिनिः। अतएव बहुव्रीहिणा न गतार्थत्वमित्याह * समांशभाज इति। प्राग्वदाह * कर्तव्या इति। पित्रेति भावः। अत्र विभागं चेत्कुर्यादित्यादिना यस्मिन्काले विभाग इत्यस्य संग्रहः, पितेत्यनेन येन विभाग इत्यस्य, उत्तरार्धेन यथा विभाग इत्यस्येति बोध्यम्।

४। विशेषमाह *अयं चेति। पितृकर्तृकविभागः। *पितृक्रमायाते तु, द्रव्ये। *समस्वाम्येति। तस्य च समविभागे एव तात्पर्यम्।अन्यथोक्तरीत्या तदानर्थक्यमेवेति भावः।*इच्छया,पितुः। यद्यप्ययं समोऽपि स्वार्जितविषय एव तथाप्यग्रे तस्यैव प्रतिपाद्यत्वेन तदंशे विशेषाभावात्तदनुक्तिरिति बोध्यम्। अत एव विभजेदिति साकाङ्क्षमाद्यमुक्तं, द्वितीयं तु तत्रैव तदन्यपक्षद्वयसाधारणम्। अत

एव तथोक्तं सर्वेवेति। तच्च तत्र पक्षद्वये समविभागे एव। चत्वारो विभागस्य कालास्तत्राद्यो मूलकृतोक्त इति प्रतीकपूर्वकमाह * विभागं चेदिति । * यदेति। जीवत्येव तास्मिन्निति भावः। द्वितीयं तदनुक्तं स्वयमाह * अपरोऽपीति । कालोऽस्तीति शेषः। तमेवाह * जीवत्येवेति। * निवृत्तेति। स्त्रीसुखानभिलाषिणीत्यर्थः। * पितुरिति। विभागे इति शेषः। * अनिच्छायामपीति। यदा पुत्रेच्छा तदेति शेषः। मूलानुक्तत्वादत्र मानमाह * यथा नारदेनेति। दर्शित इत्यत्रान्वयः। * अत इति। अत्र पितुरित्यस्य धनमित्यत्रान्वयः। अत ऊर्ध्वमित्यस्य मातापितृमरणोत्तरमित्यर्थः।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्।
भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः॥

इति मनूक्तेः। तदाह * पित्रोरिति। *प्रत्तासु, विवाहितासु। वापीति पाठः। रमणं स्त्रीसम्भोगः। तदिच्छानिवृत्तौ सत्याम्। स्पृहा द्रव्यविषया बोध्या। अत्र तदुक्तेः फलमाह * अत्रेति। मातुर्निवृत्ते इत्यत्रेत्यर्थः। अनेन साकाङ्क्षत्वं निरस्तम्। मूलोक्त, नारदीयस्वयमुक्त, नारदप्रथमोक्तपक्षान्प्रथमद्वितीयतृतीयान् व्युत्क्रमेण मुन्यन्तरसंवादेनाह * गौतमेनापीति। तृतीय इत्यनेन दर्शित इत्यस्यानुषङ्गसहितेनास्यान्वयः। *ऊर्ध्वमिति। पित्रोरिति शेषः। पितुरिति प्राग्वत्। वापीति पक्षान्तरे। एवं नारदवाक्येऽपि बोध्यम्। वेच्छतीत्यत्राप्येवम्। * तृतीय इति। गौतमेन कालो दर्शित इत्यर्थः। प्रकृतक्रमे तु अस्याद्यत्वं बोध्यम्। एवं स्वयं पक्षद्वयमुक्तम्।

५। अथ तृतीयं कालमाह *तथेति। [1]निरितिपाठे तु दर्शित

---

१ "जीवतिवेच्छतीति तृतीय" इत्यत्र "जीवति वेच्छति तृतीय" इति इतिशब्दरहिते पाठे इत्यर्थः।

इत्यन्तेन गौतमसमाप्तिः । एवं कालद्वयं स्वयमुक्त्वा तृतीयमाह *जीवतिवेच्छति तृतीयस्तथेति । पितरि जीवत्येवेच्छति च विषयाभिलाषुके च सति तृतीयस्तथा तृतीयोऽपि विभागकाल इत्यर्थः । तमेवाह * सरजस्कायामिति । * वस्तुत आद्यपाठ एव तथा व्याख्यातो व्याख्यात्रभिमत इति बोध्यम् । * अनिच्छत्यपीति । विभागमित्यादिः । * दीर्घेति । अचिकित्स्येत्यर्थः । चेन वृद्धत्वसमुच्चयः । यदि पुत्रेच्छा तदेति शेषः । अस्यापि मूलानुक्तत्वादाह * यथाह शङ्ख इति । * अकामे, विभागमनिच्छति । *विपरीतचेतसीति । अधर्मवर्त्तिनीत्यर्थः । रोगिणीत्यत्र भूम्नि इनिः । वेतीत्यनेन विकल्प उक्तः । एवं प्रागपि बोध्यम् । एतेन "कालद्वयमेव पितुरिच्छा तन्निधनं च, न तृतीयोऽपीति मातुर्निवृत्ते रजसीति पितामहादिधनविषयम्" इति प्राच्योक्तमपास्तम्।शङ्खादिविरोधात् । तस्य तन्मात्रविषयत्वे मानाभावात् । तत्त्वेऽपि तत्त्वसंभवादुपक्रमविरोधाच्च। एवंचैवं कालत्रयं पितामहधनेऽपि बोध्यम् । एतेन तत्रान्यथा व्याख्यानं तदुक्तमपास्तम् ॥ ११४ ॥

मि॰ पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः, समो विषमश्च । तत्र समविभागे विशेषमाह ।

या॰ यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५॥

मि॰ यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान् समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः । यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते तु स्त्रीधने अर्द्धांशं वक्ष्यति, दत्ते त्वर्द्धं

प्रकल्पयेदिति । यदा तु श्रेष्ठभागादिना ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागान् न लभन्ते किंतूद्धृतोद्धारात्समुदायात्समानेवांशान् लभन्ते स्वोद्धारं च ।

यथाहापस्तम्बः, परीभाण्डं च गृहेऽलङ्कारो भार्याया इति ॥ ११९ ॥

बा० १ । *विभाग, आद्यः । * दर्शितः, मूलकृता । समस्यैव सिद्धान्तयिष्यमाणस्य मूलेष्टत्वमपि सूचयन् व्युत्क्रमेणाह *सम इति । तत्र, तयोर्मध्ये । यद्यर्थमाह * यदेति । फलितमाह *सर्वानेवेति । लिङ्गार्थाविवक्षयाऽऽह *करोतीति । *पत्न्यश्च, ता अपि । अत्र बहुवचनेन पत्नीपदस्वारस्येन च सुतसापत्नमातुरपि विभागः सूचितः । इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । समांशका इत्यत्र अलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासान्तप्रवृत्त्या तदा तत्र टाबभावान्नेत्वमिति ध्वनयन्नाह * समांशभाज इति । समांशिका इति पाठे तु वैकल्पिकत्वात्कबभावे टापि स्वार्थिके कनि कथंचिदिष्टसिद्धिः ।

विष्णुरपि, मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य इति ।

२। यासामिति शेषे षष्ठी तत्रेत्याह *यासां पत्नीनामिति। एवमग्रेऽपि वक्ष्यति योगीश्वर एव आधिवेदनिकस्थले । तथाच स न्यायः सर्वत्रान्यत्र बोध्यः । अत एव अर्धशब्दो न समांशविभागपरः किन्तु यावता समत्वं तत्पर इति बोध्यम् । अस्य वचनस्य विषमविभागे पत्न्यंशाभावे दंपत्योः पुत्रवद्विभागे च न तात्पर्यं गमकाभावादनियामकत्वाच्च, किंतु समांशे एव । एको वाशब्दो मिथोविकल्पे द्वितीयो वाशब्दो वक्ष्यमाणपित्रादिविकल्पे तत्रेत्यभिप्रेत्याह *भर्त्रेति । * स्त्रीधनं, तत्त्वेन मनुमूलकृ-

दादिना प्रतिपादितं वक्ष्यमाणं रिक्थादिभिन्नम्। नन्वेवं तद्दानेऽभावः स्यादत आह *दत्तेस्विति। तात्पर्यमयमेव विशेषः। तदेतदभिप्रेत्याह—

३। * यदा श्रेष्ठेति। उद्धृतोद्धारादिति बहुव्रीहिः। सुतानामिति भावः। समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेनाह *समानेवेति। स्वं पत्नी। अतएव अत्र द्वितीये मानमाह * यथाहेति। गृहे यत्परीभाण्डं पीठमृन्मयदृषदादि उपकरणं, अलङ्कारश्च आभूषणं धृतं, तत् भार्याया अंश इत्यर्थः। रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे उभयं पितुः अलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके इदं भार्याया इति तु हरदत्तः।

४। अत्र यदि कुर्यादित्यनेन पितुरिच्छया विभाग उक्तो न पत्नीच्छया। सोऽपि पुत्रांशपृथक्करणपर्यन्तो न स्वतः। जायापत्योर्न विभागो विद्यते इत्यादिप्रागुक्तापस्तम्बादिना तत्र सहत्वोक्त्या तस्यासम्भवात्। अर्द्धो वा एष आत्मनो यः पत्नीति श्रुतेश्च। अयमेवाशयोऽनीशास्ते हि जीवतोरिति मानवस्य। पुत्रतस्तस्या अन्तरङ्गत्वात्। किन्तु बहुवचनादनेकत्वे पत्नीनां प्रतिपत्नि पुत्रांशतुल्यांशान्संगृह्य स्वांशेन सह स्थाप्याः। एवं च ताभ्यः पृथक्कृत्यांशो देय इति न। अतएव समांशका इत्येवात्रोक्तं, न तु तद्वत् पत्नीश्च विभजेत् सममिति। अत एव धनाविभागाभावे नापस्तम्बादितात्पर्यं, किन्तूक्ते इति प्राक्प्रतिपादितं प्रतिभूप्रकरणे व्याख्यात्रा। मदनरत्नेऽप्येवम्। एवञ्च यथा जीवत्पितृकविभागे आद्यपक्षे एवमन्यपक्षद्वये दत्तेत्विति न्यायेन निर्वाहवत् पुत्रेच्छयैव पितृवन्निर्वाहो बोध्यः॥ ११९॥

मि॰ ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः—
इति पक्षद्वयेऽप्यपवादमाह।

या० शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया ।

मि० स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतो यत्किञ्चिदसारमपि दत्त्वा पृथक् क्रिया विभागः कार्यः पित्रा, तत्पुत्रादीनां दायजिघृक्षा माभूदिति ।

४ मि० ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति न्यूनाधिकविभागो दर्शितः । तत्र शास्त्रोक्तोद्धारादिविषमविभागव्यतिरेकेणान्यथाविषमविभागनिषेधार्थमाह ।

या० न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः॥ ११६॥

मि० न्यूनाधिकाविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकाविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदाऽसौ पितृकृतः कृत एव न निवर्त्तते इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोऽपि निवर्त्तते इत्यभिप्रायः ।

यथाह नारदः,

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः॥ इति ११६॥

बा० १।शक्तस्येत्यस्य व्याख्या * स्वयमेवेति।शेषमाह * पित्रेति । अस्यैव व्याख्या * अनिच्छत इति । तत्पदस्वारस्यादाह * असारमपीति । अपिना सारस्यापि समुच्चयः । तत्र हेतुमाह * तत्पुत्रेति । * इति, हेतोरित्यर्थः ।

उ० २।उत्तरसङ्गतिमाह * ज्येष्ठं वेति । * तत्र, तस्मिन्सति । उद्धारादीति तृतीयासमासः । अन्यथेत्यस्य प्राप्तेत्यादिः । शास्त्रोक्तेत्यनेन वक्ष्यमाणस्यापि सङ्ग्रहः । निषेधस्यास्पष्टत्वादाह *नि-

षेधार्थमिति। तत्तात्पर्यकमित्यर्थः। अन्यथा "विभागं चेत्पिता-कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्" इत्यर्थेनैव तृतीयकोटिसिद्धेरेतस्य मनूक्तोद्धाररहितविषमविभागपक्षस्य चानर्थक्यं स्पष्टमेव। एवञ्च पिता चेत्पुत्रान्विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जितेऽर्थे इति वैष्णवम्

प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भागं चैव ततो धनात्।

इति बार्हस्पत्यम्,

पिता चैव स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः।
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथावा स्वमतेन तु॥

इति नारदीयं च व्याख्यातृवर्णितमूलाशयकमेव। एते-नेदं पृथगैच्छिकविभागपरं नोद्धारादिविभागपरमिति इच्छया विभजेत् सुतानित्येतत्परमिति विष्णुनारदादिविरोधात्तथा वि-ज्ञानेश्वरव्याख्यानं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्। यत्तु तेन यदपि मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते इति स-मविभागसाधकं विषमविभागनिषेधकं चोक्तं तदपि नित्यानुवा-दमविधिमाहुर्न्यायविदः इत्यनेन निराकृतमित्युक्तं, तत् तत्सूत्रा-दर्शनमूलकमान्ध्यसूचकम्। तस्यान्यनिराकरणपरत्वं तत्र हि स्पष्टं प्रागुक्तं च। एतेन स्वार्जिते पितुरैच्छिकवैषम्यमपि शास्त्रीयत्वेन धर्म्यमित्यपि तदुक्तमपास्तम्।

जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत्।
निर्भाजयेत् न चैवैकमकस्मात्कारणं विना॥

इति कातीयं तु निर्दोषपुत्रपरमिति तदपि न विरुद्धम्, भवदभिमतासाधकं च। न्यूनाधिकशब्दो विभागपर इत्याह *न्यूनेति। अत एव—

समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः।
तथैव तैः पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा॥

इति बृहस्पतिः ।

पित्रैवतु विभक्ता ये समन्यूनाधिकेन च ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

इति नारदश्च(व्य०प०१३।१५)सङ्गच्छते। धर्म्य इत्यस्य व्याख्या *शास्त्रोक्त इति । अत्रासम्बद्धत्वाद् बहुशेषपूरणेन व्याख्यातम् । नन्वेवं तन्निषेधानुक्त्या प्रतिज्ञाभङ्गः, अत एवव्यवच्छेद्यमाह * अन्यथात्विति । तस्याशास्त्रोक्तत्वे त्वित्यर्थः । अयथाशास्त्रेति पाठः । अन्यथेति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ११६॥

मि० इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्रन्तरं प्रकारनियमं चाह ।

या० विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

मि० पित्रोर्मातापित्रोरूर्ध्वं प्रायणादिति कालो दर्शितः । सुता इति कर्तारो दर्शिताः । सममिति प्रकारनियमः, सममेवेति । रिक्थमृणं च विभजेरन् । ननु ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य,

(मनु० अ० ९ श्लो० १०५)

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

इत्युक्त्वा (मनु० अ० ९ श्लो० ११२)

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ इति सर्वस्माद् द्रव्यसमुदायाद्विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यम्, तदर्द्धं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम्,

तुरीयमशीतितमो भागो हीनं द्रव्यं च कनिष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोरूर्ध्वं विभजतामुद्धारविभागो मनुना दर्शितः।

तथा, (मनु० अ० ९ श्लो० ११६।११७)

उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना । उ०
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुजः।
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः॥ इति

ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ, तदनन्तरजातस्य सार्द्ध एको भागः, ततोऽनुजानामेकैको भाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो विभागो दर्शितः, पित्रोरूर्ध्वं विभजताम्। जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो दर्शितो, ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति। अतः सर्वस्मिन्नपि काले विषमो विभागोऽस्तीति कथं सममेव विभजेरन्निति नियम्यते।

अत्रोच्यते। सत्यम् अयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टः, तथापि लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।

इति निषेधात्। यथा— (याज्ञ० अ०१।१०९)

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

इति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम्। यथा वा मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामालभेत इति गवालम्भनविधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम्।

उक्तं च,

यथा नियोगधर्मो नो नानूबन्ध्यावधोऽपि वा।
तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते॥ इति।

आपस्तम्बोऽपि—जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समामिति स्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठो दायाद इत्येके इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य देशविशेषेण सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णभौमं ज्येष्ठस्य, रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे, अलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा तं शास्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान्। तं च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयतिस्म, मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते इति। तस्माद्विषमो विभागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेय इति सममेव विभजेरन्निति नियम्यते।

मि० मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तम्। तत्र मातृधनेऽपवादमाह।

या० मातुर्दुहितरः शेषमृणात्।

मि० मातुर्धनं दुहितरो विभजेरन् ऋणाच्छेषं मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टम्। अतश्च ऋणसमं न्यूनं वा मातृधनं सुता विभजेरन्नित्यस्य विषयः। एतदुक्तं भवति—मातृकृतमृणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः, ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुरिति। युक्तं चैतत्।

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः।

इति स्त्र्यवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि। पितृधनं पुत्रगामि, पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यादिति।

तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः, स्त्रीधनं दुहि-

तृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति ।

अस्यार्थः । प्रत्ताऽप्रत्तासमवायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठितानां चेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः ।

मि० दुहित्रभावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह ।

या० ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

मि० ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात् । एतच्च विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वमित्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

बा० १। एवं पितरि जीवति विभागस्य कालत्रयमुक्तम् । अस्य पितरि जीवतीत्येतत्तात्पर्येणोक्तवचनेनैव सङ्ग्रहः । अधुना तन्मरणानन्तरमपि चतुर्थो विभागकालः तत्र संमतिमाह यथाहेति इति प्रतिपादकं मूलमवतारयति—

२। *इदानीमिति । तत्कथनानन्तरमित्यर्थः । एवं च मुनिना तेषां द्विधैव सङ्ग्रहः कृतः, पितृजीवनोपलक्षितः तन्मरणोपलक्षितश्च । तत्र पितरि जीवतीत्यत्र त्रयः पक्षाः पित्रिच्छा तदनिच्छा च अन्त्याऽप्युक्तरीत्या द्विधेति बोध्यम् । सर्वे वा स्युः समांशिन इत्यनेनापि सूचितामिदम् । अतस्तत्र पक्षद्वयं समविभागे एवेति बोध्यम् । तृतीयेऽपि पूर्वतो विशेषमाह *नियमं चाहेति । पिता च पिता चेत्यर्थनिरासायाह *मातेति । ऊर्ध्वमित्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह * प्रायणादिति । मरणादित्यर्थः । *सुता इति । अत्रापि प्राग्वत् सुतश्च सुतौ च सुताश्चेत्येकशेषो बोध्यः । पितृव्यादितो विभागे आद्योपयोगो बोध्यः । कन्यासु

विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र पूर्वत्र च न कन्याया ग्रहणमिति बोध्यम्। ननु एवकाराभावेन तावन्मात्रोक्त्या कथं नियमलाभः अतो नियमस्वरूपमेव निष्कृष्याह * सममेवेतीति। सर्वं वाक्यमिति न्यायेनेति भावः। अभेदभ्रमनिरासाय वक्ष्यमाणार्थसिद्धये च व्याचष्टे * रिक्थमिति।

३। ननु जीवद्विभागे आद्यपक्षे मूलेन विषमविभाग उक्तः, पित्रोरूर्ध्वं विभागे मन्वादिभिः स उक्त इति तयोरुभयप्रामण्याद्विकल्पे समविषमविभागयोर्न्याय्ये सममित्यस्य सममपीत्येव व्याख्यानमुचितं न तु सममेवेतीति। तथा च प्रकारनियमपरतया व्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कते *ननूर्ध्वमित्यादिना नियम्यते इत्यन्तेन। *ऊर्ध्वमिति। प्रागुक्तमिदं तस्य तदूर्ध्वत्वप्रतिपादकमिह लिखितम्। एवमग्रेऽपि। *पित्र्यं, पितुरागतम्। *अशेषतः, सार्वविभक्तिकः प्रथमान्तात्तासिः। *शेषाः, ज्येष्ठाभिन्नाः। *उपजीवेयुः, पितृवत्तस्यानुसरणं कुर्युः। इदं ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति च मानवं,

७ बिभृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः॥
सर्वेच्छया कनिष्ठोऽपि शक्तः सन् बिभृयात् परान्।

इति नारदात् इच्छाविषयकम्। एवं च मानवे ज्येष्ठत्वमुपलक्षणम्। इदं व्याचष्टे * सर्वस्मात् द्रव्यसमुदायादिति। विभजनीयादित्यर्थः। उद्धार इति शेषः। कर्मणि घञ्। उद्ध्रियमाण इति तदर्थः। योगरूढोऽयम्। तस्य मध्यमणिन्यायेनाग्रेऽप्यन्वय इति। चादिस्वारस्यादाह*सर्वेति। यद्यपि स्यादित्यपकर्षेणान्वयस्तत्र तथापि फलितमाह *ज्येष्ठायेति। तत्कर्तृभिरुदासीनैरित्यर्थः। मिथो वा। *इतीति। तथोक्त्या इत्यर्थकेन तेन मानवेन ततस्तथा कुर्वतां स दर्शित इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। ततोऽव-

शिष्टं द्रव्यं सर्वे समं विभज्य गृह्णीयुरिति भावः। प्रकारान्तरेण मनूक्तमेव विषमविभागमाह * तथेत्यादिविभजतामित्यन्तेन। तथेत्यस्य दर्शित इत्यत्रान्वयः। * एषां, ज्येष्ठादीनाम्। * इयं, वक्ष्यमाणा। अस्य व्याख्या * ज्येष्ठस्येति। इदमपि प्रकरणाज्ज्येष्ठादेः कर्तृत्वाच्च तदनन्तरपरमेवेत्याह *पित्रोरिति। नन्वेवमपि मूलानुक्तत्वान्नास्ति तत्र विषमविभाग इत्याशङ्कायां दृष्टान्ततयाऽऽह * जीवदिति। एतेनास्यात्रानुपयोग इत्यपास्तम्। * स्वयमेव, मूलकृतैव। एवंच मूलकृतः स नैवेष्टः क्वापीति दुर्वचमित्येतत्तात्पर्यकमिदमिति स्मार्तत्वाविशेषाद्विनिगमनाविरहात्तत्र तदभावो दुर्वचः। तदाह * अतइति।

४। सत्यमित्यादिना तत्सत्ताऽङ्गीकृतेत्यसत्त्वलक्षणमप्रामाण्यं निरस्तं यद्यपि तथाप्यननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमेवेत्याह * लोकेति। ननु तस्य लोकविद्विष्टत्वेऽपि लोकतः शास्त्रस्य प्राबल्यात्कथमननुष्ठेयत्वम् अत आह *अस्वर्ग्यमिति। धर्म्यमपि लोकविद्विष्टं नाचरेत्, यतोऽस्वर्ग्यं तदित्यर्थः। अस्वर्ग्यत्वं तदभावे हेतुः। एवं च शास्त्रेणैव तथोक्तत्वान्नानुष्ठानं तस्येति भावः। अत्र स्मार्त्तं दृष्टान्तमाह * यथेति। मौलमेवेदम्। श्रौतं तमाह * यथावेति। मित्रावरुणदेवताकां वशां वन्ध्याम् अनूबन्ध्यां गामालभेतेत्यर्थः। इयमनूबन्ध्येष्टिरापस्तम्बेन सोमे उदवसानीयोत्तरमाम्नाता। सांप्रतं तेनैव तत्स्थाने आमिक्षाया उक्तत्वात्तदननुष्ठानं याज्ञिकानामिति बोध्यम्।

५। एवं सामान्येनोक्तविषमविभागाभावः कलावेव न तु पूर्वत्र, दृष्टान्तबलेन तथैव लाभादिति सूचयन्सोद्धारविषमविभागः कलिनिषिद्धोऽपीति प्रतिपादयन् उक्तश्रौतस्मार्त्तदृष्टान्तयुतं विषमविभागप्रतिषेधकं स्मार्त्तभाट्टवचनमप्याह * उक्तं चेति। नियो-

गो विधिः। यथाऽन्यः श्रौतान्यो विधिवाक्याविहितधर्मो महोक्षाद्यालम्भनरूपो नेत्यर्थः। नेत्यस्योभयत्रान्वयः। धर्मो नो इति पाठान्तरे नियोगधर्मोऽपुत्रां गुर्वनुज्ञात इत्यादिविहितो देवरादितः सुतोत्पत्तिरूपो बोध्यः। नो इति निषेधे। * अनूबन्ध्येति। वशालम्भनरूप इत्यर्थः। अपि वेति समुच्चये। * तथोद्धारेति। सोद्धारेत्यर्थः। अपिना द्वितीयसंग्रहः। * सम्प्रति, कलौ। अत एव माधवीये ब्रह्मपुराणम्,

ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्॥ इति।

आपस्तम्बोऽपीत्यस्य निराकृतवानित्यत्रान्वयः। यदपि जीवन्नित्यतः प्राक् एकधनेन ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वेत्युक्तं तथापि न तद्विषमांशपरं किन्तु तत्परितोषपरम्। अत एवैकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वेति व्याख्यातम्। तदेतदभिप्रेत्याह * स्वमतमिति। क्षीबमुन्मत्तं च परिहाप्य पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः तदभावे आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हृत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषु चोपयोजयेद् दुहिता वा सर्वाभावे राजा दायं हरेतेत्युक्त्वा चेति शेषः। *कृत्स्नेति। अत्र संवादी ज्येष्ठ एवेति मनुः प्रागुक्त एव। गौतमोऽपि, सर्वं वा पूर्वस्य स चेतरान् बिभृयादिति। * देशेत्यादि। कस्मिंश्चिद्देशविशेषे। सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णभौमम् कृष्णं भूमौ जातं भौमं धान्यमाषादि। कृष्णायसमित्यन्ये। इदं सर्वं ज्येष्ठस्य पुत्रस्यांशः। रथः यत् गृहे परीभाण्डमुपकरणं पीठादिकं तदपि पितुरंशः। धृतोऽलंकारो भार्याया अंशः। ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यद्धनं लब्धं तच्च भार्याया अंश इत्येके मन्यन्ते इति हरदत्तः। * विप्रतिषिद्धं, विरुद्धम्। * स्वयमेव, आपस्तम्ब एव। * मनुरिति। तैत्तिरीय-

श्रुतिवाक्यमिदम् । तत्र पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशाद्दायमित्येकवचननिर्देशाच्चाविशेषेण श्रवणमित्यर्थः । किञ्च तदग्रे अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययतीत्येकवच्छ्रूयते अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविद इत्युक्तम् ।

६। सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति । * श्रुतीति । मनुरितिश्रुतीत्यर्थः । * सममेवेति । अतएव जीवद्विभागे स एवोत्तरपक्षत्वेनोक्तः स एवाग्रेऽवलम्बितश्च । ज्येष्ठं वेति तु तद्युगान्तरविषयकम् ।

जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भागयेन्नचैवैकमकस्मात् कारणं विना ॥

इति कातीयमप्यत्रानुकूलम् । अतएव न्यूनाधिकेति प्रागुक्तस्य नारदादेश्च तथा कर्त्तव्यत्वे न तात्पर्यं किंतु यदि विशेषादर्शी शास्त्रोक्तिमात्रेण दैवात्पिता शास्त्रोक्तप्रकारेण विषमविभागं करोति तदा न निवर्त्तते इत्यत्र तात्पर्यम्।परमतात्पर्यं तु प्रागुक्तमेव व्याख्यात्रेति न तद्विरोध इति बोध्यम् ।

७। यद्यप्यत्र पित्रोरूर्ध्वमित्युक्तं,मानवेऽपि ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युक्तम्, इत्युभयमरणानन्तरकाल एव लभ्यते, प्रत्येकमरणानन्तरमित्यर्थे तु पितरि जीवति मातृमरणोत्तरमपि विभागापत्तिः, तथाच पितरि मृते मातरि सत्याम् इष्टविभागानापत्तिः, तथापि प्रागुक्तयथाश्रुतगौतमात् पितुरूर्ध्वमिति वक्ष्यमाणमूलाच्च पितृमरणमेव मुख्यं निमित्तम् । अन्वाचयशिष्टं मातृमरणम्।एवं च पितृमरणं मातृसत्त्वासत्त्वात् द्विविधमपि प्रमीतपितृकत्वेन गृह्यते इति तत्परमिदमिति न वक्ष्यमाणविरोधः । यथाचाद्येन तत्तात्पर्येण त्रयाणां संग्रहः तथाऽनेनद्वयोः अतएव जीवत्पितृकविभागः प्रमीतपितृकविभागश्चेति द्वेधैवाभियुक्तव्यवहारो न तु प्रमीतमातृक इति

तृतीयोऽपि। न चानीशास्ते हि जीवतोरिति मानवे उक्तत्वादुभयमरणयोरेव निमित्तत्वलाभ इति तदेकवाक्यतया यथाश्रुतमूलसौष्ठवे कथं तत्परत्वमिति वाच्यम् । सर्वथा ऽन्यथादुष्परिहरवक्ष्यमाणविरोधपरिहाराय जायापत्योरित्याद्यापस्तम्बस्य धनविभागसत्त्वेऽपि पुत्रवत्पृथक्करणाभावे अर्धाङ्गत्वेन सर्वत्र सहत्वेन तात्पर्यस्य प्रागुक्तत्वेन तद्रीत्या पुत्रतः पत्न्या अन्तरङ्गत्वेन तस्या अपि तद्वत्साधारणस्वत्वेन मातृसत्त्वे विभागाभावे यथेष्टविनियोगे स्वामित्वाभावस्तेषामिति मनुतात्पर्यात् । अयमेवाशयः पित्रोरूर्ध्वमिति वदतो मूलस्यापि। अस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातर्यप्येवमेवेति शङ्खस्यापि ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥

इति देवलात् । यद्वा पितरि जीवति आस्तां तत् तदर्जितविषयम्।एवं मातरि सत्यां तद्धनाविषयम्। किञ्च पित्रोरित्यस्याग्रे फलमनुपदं वक्ष्यते। एतेन दंपत्योर्धनविभागो नास्ति प्रागापस्तम्बेनानुक्तत्वादिति हरदत्तोक्तमपास्तम्। एवं च पितरि मृते मातरि सत्यामपि विभागोऽस्त्येव। परं तु न स मात्रिच्छयेति न तस्यास्तत्र कदापि कर्त्रीत्वमिति बोध्यम् ।

८। तदयमर्थः। जीवद्विभागे त्रयः कालाः। पितुरिच्छा द्विविधा यदेति द्वौ। आद्ये पिता कर्ता, तदन्ययोः पुत्रः सः। अंशसाम्यं सर्वत्र। आद्ये मातुः पितुश्च समांशौ, एवं तदन्ययोरपि। तत्र मातुः स्त्रीधनादाने। दत्तेत्वर्द्धम् । मृतविभागे द्वौ कालौ मातृसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । तत्र कर्ता पुत्रः। अंशसाम्यमेव । आद्ये मातुरपि समांशः । सर्वथा मातुरिच्छा न नियामिका, नापि तस्याः कर्तृत्वम् । इदमपि अस्थावरविषयं,

शुद्धस्वार्जितविषयं, पैतामहमिश्रस्वार्जितविषयं च । शुद्धपैतामहे तु विशेषो वक्ष्यमाण इति न तत्र मातुरंश इति ।

९। तथाच प्रमीतापितृकाविभागः क्रमागतस्य पित्रर्जितरहितस्य, तन्मिश्रस्य, शुद्धपित्रर्जितस्य वा धनस्येति त्रेधा । पित्रर्जितस्यापि पाणिग्रहणतः पूर्वमूर्ध्वं वेति द्विधा । तत्राद्ये तद्विभागव्यवस्थावाक्येषु—

पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छतः ।
क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः ॥
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमार्जितम् ।
इति गौतमीये—
द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जंगमेऽपिवा ।
सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥
पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्याद्यवाप्तं च तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥
प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगं चैव ततो धनात् ।
तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्तिताः ॥

इति बार्हस्पत्येषु च पुत्राणामेव पित्रा सह भोगितया निर्देशात् तदन्यविभागपरयोरेव "यदिकुर्यात्" "पितुरूर्ध्वम्" इत्यनयोर्वाक्ययोर्मातुर्विभागश्रवणाच्च माता न विभागहरणार्हा। युक्तंचैतत् । विभागशब्दो हि भावव्युत्पत्त्या रूढ्या चान्यस्वाम्यसहभावेन विभजनीयार्थसामान्यस्थितस्य स्वस्वाम्यस्य तदसहभावेन तदेकदेशे व्यवस्थापनमभिधत्ते। श्वशुरादिधने च स्नुषादीनां न जन्मतः स्वाम्यम् । मिथः संबन्धस्य प्रागभावात् । भाविन एव तस्य जन्मान्तरसाधारण्येनातिप्रसञ्जकत्वात् । नापि पाणिग्रहणतः । उत्तरपरिग्रहे एव ततः साहित्यसिद्धेः । नापि भर्तुर्मरणतः ।

तस्य तदजनकत्वात् । तत्त्वे वा पुत्रस्वाम्येन प्रतिबन्धात् । अन्यथा ऽपुत्रस्वपितृव्यपत्नीनां पौत्राणां च मिथो विभागप्रसक्तेरनेकपितृकाणामिति मूलं विरुध्येत । अतएव पाणिग्रहणतः प्राक् पित्रर्जिते द्रव्येऽपि न मातुर्विभागः । सममंशं हरेदिति सिद्धस्वाम्यस्यैव हरणप्रतीतेः । असिद्धस्वाम्ये हि दद्यादाप्नुयादित्यादिकमेव युक्तमिति बोध्यम् । स्थावरे उभयविधेपि सत्सु पुत्रेषु तत्स्वाम्यस्य वक्ष्यमाणदिशाऽपायसंभवाच्चेति केचित् ।

१०। ऊर्ध्वं तु पित्रर्जितं स्थावरमस्थावरं चेति द्विधा । तत्र केचित् । तत्र यद्यपि माताऽप्यंशं समं हरेदिति उभयसाधारणं तथापि न दत्तं स्त्रीधनमित्यस्यात्राप्यन्वयादस्थावरे एव पर्यवस्यति । तथाहि । कारकविभक्तिस्तावन्नैरपेक्ष्यं गमयत्युत्सर्गत इति सर्वसंमतम् । एवं भर्त्रा श्वशुरेण वा निरपेक्षेण यस्यै न दत्तोंऽशः सा अंशं हरेदित्युक्तौ यस्यै निरपेक्षेणामुनाऽमुना वा यद्दत्तं तस्याः स एव तादृशो भागो नान्य इत्युक्तं भवति । सोऽयं यदि पुत्रांशेन समस्तदा पूर्वं दत्तोऽप्यसाविदानीं वैभागिको भवति । यद्याधिकस्ततस्तदा तत्सम एव वैभागिको ऽधिकस्तु दत्त एव । अतएवाऽननुमतदत्ते तास्मिन् आकिञ्चित्करतया ऽस्थितस्य पुत्रस्वामित्वस्य पुत्रांशसमानादेवांशादिदानीं निवृत्तिर्न त्वधिकारात् । यदि न्यूनस्तदा भ्रात्रन्तरेण अवैषम्याय तादृशेन विभाज्यद्रव्येण समः कार्यः । अत्र च दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्यस्य दर्च यथा समम् अंशान्तरेण भवति तथा अंशतामापन्नं कुर्यादित्यर्थः । एवं च माता सममंशं हरेदित्यस्य पुत्रस्वाम्यासंसृष्टस्वाम्यकं कुर्यादित्यर्थः । तत्र स्थावरस्यायोग्यत्वादकर्मत्वम् । “ भर्त्रा प्रीतेन” “मणिमुक्ता” “पितुः प्रसादात्” “स्थावरं द्विपदम्” इति व्याख्यास्यमानवाक्येभ्यः ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥
भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः ।
विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत्तु कुलेऽन्यथा ॥
अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।
भुञ्जीतामरणं दान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः ॥

इति कातीयाच्च जीवत्सु पुत्रेषु क्रमागतेइव पित्रर्जितेऽपि स्थावरे तत्स्वाम्यस्य सर्वथा निवृत्तेरवगमात् कालान्तरे स्वाम्यान्तरोत्पत्तौ गौरवात् । एवं सति च दानविक्रययोरनुत्पत्तिमीदृग्विधे विषये न दानं नच विक्रय इत्यादीन्यनुवदन्तीत्यपि लाघवम् । अन्यथा निषेधं कुर्वन्त्यतिक्रमे दुरितकल्पकानि स्युः ।

११।गौतमोऽपि, मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्योऽनूढाश्च दुहितर इत्यत्र सुसदृशपर्यायं समशब्दमपहाय मन्दसदृशपर्यायमनुसारशब्दं प्रयुञ्जन् ऊढां दुहितरं च समुच्चिन्वन्नमुमर्थं द्योतयति स्म । मन्दसादृश्यस्यानूढासंस्कारस्य चास्थावरेणैव निर्वाहात् । मन्दसादृश्यमपि भागिभेदाद्भिद्यते इत्याह—

अङ्गिरा व्यासश्च,
तदभावे तु जननी तनयांशसमांशिनी ।
समांशा मातरस्त्वेषां तुरीयांशा च कन्यका ॥
असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीतिताः ।
पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

जननी सवित्री। मातरोऽनपत्याः। कन्यकाऽनूढा भ्रातृभागचतुर्थांशं संस्काराय लभते इत्यर्थः । पितुरूर्ध्वमित्यत्र माताऽनपत्येति हलायुधः ।

१२। आपस्तम्बश्च, स्त्रियो भर्तुर्मातुः पुत्रेभ्यश्च भागं नेच्छन्ती-

त्यादिकं तु साम्प्रतव्यवहारविरुद्धम् । इत्थंच पत्न्यः कार्या इत्यादावपि स्थावरे भर्तृधने पत्न्याः पुत्रैः सह विभागासंभवादंशशब्दः स्थावरान्यपर एवेति न स्थावरांशः पत्न्याः। भर्तृदायो भर्तृस्वत्वेन स्त्रीस्वत्वाश्रयो द्रव्यम् । तच्च द्विधा। मृते भर्तर्यधिकार्यन्तराभावात्स्त्रीस्वत्वाश्रयो, जीवत्येव भर्तरि तत्संबन्धाश्रयेण वा स्त्रीस्वत्वाश्रयः । तत्र प्रथमे स्थावरादन्यद्वियुञ्जीत गुरुसमीपे स्थिता भर्तुः शय्यां पालयन्ती समयं क्षिपेत्। स्थावरमाधिकृत्याह भुञ्जीतामरणादथ दायादा आप्नुयुः। द्वितीये त्वाह विद्यमाने तु संरक्षेत् व्यये भर्तुरनुज्ञां पालयन्ती तद्धनरक्षां कुर्यादिति कातीयं व्याकुर्वन्प्रकाशकारोऽप्यमुमेवार्थमनुमन्यतेऽस्मेत्याहुः। वस्तुतस्तु मूलाशुद्ध्या सर्वमशुद्धमित्युभयत्र तुल्यतैवेत्युक्तम् । स्फुटीभविष्यति चाग्रे इति दिक् ॥

उ० १३। सङ्गतिमाह *मातेति। अनुवृत्त्या व्याचष्टे *मातुरिति। प्रकृतत्वादाह * मातृकृतेति। एतेन—

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः।
कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥
एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः।
ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥
ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद् वृषभषोडशाः।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥
सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः।
न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥
जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥
इति मानवम्, (अ० ९।१२२।१२३।१२४।१२५।१२६)

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृतो भागकल्पना ॥
इति व्यासीयम्,
यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।
सापत्नास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ॥
इति बार्हस्पत्यम्,
सवर्णा भिन्नसंख्या ये स्वभागस्तेषु शस्यते ।

इत्यौभयं च युगान्तरविषयमिति सूचितम् । एतेनोद्धारं विना समांशबाधकत्वेन विषमांशपरतया व्यासपादादेर्व्याख्यानमर्वाक्कादपास्तम् । स्मृत्यर्थाज्ञानात् ।

१४। नन्वस्य तदपवादत्वे शेषमृणादिति व्यर्थम् । नच मात्रंशे तत्साफल्याय तदुपादानमिति वाच्यम् । ताभ्य ऋते इत्येकवाक्यतया तस्य दुहित्रभावविषयतया साफल्यात् । अत आह *अतश्चेति । तद्विशेषेणोक्तेश्चेत्यर्थः । ऋणापाकरणावशिष्टमातृधनेऽपवादवशात् दुहितृसत्त्वे तत्संबन्धित्वलाभेन पुत्रकर्तृकविभागानर्हत्वेऽपि समत्वे न्यूनत्वे चावशेषाभावेनापवादाप्रवृत्त्या दुहितॄणां विद्यमानत्वेऽप्यनाधिकारात्तत्र सामान्यवचनस्यैव प्रवृत्तिरिति भावः । ननु दुहितृषु सतीषु ऋणावशिष्टं तत् पुत्रविभागानर्हं, तथा सति समं न्यूनं च सुतरां पुत्रविभागानर्हं, तस्यावश्यदेयत्वात्, अत आह *एतादिति । एवं च तैरेव गृहीत्वा ऋणं देयमिति भावः । एवं वाचनिकं वैषम्यं स्मृत्यन्तरलब्धयुक्त्या समर्थयते *युक्तमिति । शुक्रे इत्यस्योभयत्रान्वयः। एतेन वैपरीत्यादिशङ्का निरस्ता । एवं चास्य तन्मरणोत्तरं पुत्रादिकर्तृकविषयत्वेन पितरि जीवति पुत्रकर्तृकविभागवन्मातरि जीवति तद्धने जन्मतः स्वत्वेऽपि दुहितृकर्तृको न विभागो नापि मातृकर्तृको वच-

नाभावात् किंतु तया स्वेच्छया यद्दत्तं तत्तदीयमेव । अतएव वक्ष्यति पितृभ्यां यस्येति । भार्याधनमविभाज्यमिति प्रागुक्तं तु तत्पद-स्वारस्यात् पतिकर्तृकविभागविषयकमिति न विरोधः । तमभिप्रेत्य विशेषमाह *तत्रचेति । दुहितृविषयेऽपीत्यर्थः । ननु दुहितृणा-मित्यस्योक्ततुल्यार्थत्वेन सामान्येन तेनैव सिद्धेः प्रत्तानामित्यादि व्यर्थमिति कथमस्य विशेषबोधकत्वमत आह *अस्यार्थः प्रत्तेति । प्रत्ता विवाहिता । अप्रत्ताऽनूढा । प्रतिष्ठिता सधना । अप्रतिष्ठिता निर्धना । तथाच तत्रापि विशेषबोधकत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः । एवार्थचशब्दस्योभयत्रान्वयह इत्याह * एवेति ।

च० १५ । शङ्कते *दुहित्रिति *क इति । सामान्यवचनं त्वन्यविषय-कमिति नात्र प्रवृत्तिरिति मन्यते । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह *दु-हितृणामिति । सूचितमेवाह * एतच्चेति । *सिद्धमिति । अर्था-त्सिद्धमित्यर्थः । तद्वदयमपि तस्यैव विषय इति भावः ॥११७॥

मि० अविभाज्यमाह ।

या० पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्द्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

मि० मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं—मैत्रं मित्रसकाशाद्यल्लब्धम्, औद्वाहिकं विवाहलब्धं, दायादानां भ्रातृणां तन्न भवति ।

क्रमात् पितृक्रमादायातं यत् किञ्चित् द्रव्यम् अन्यै-र्हृतम् असामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां

मध्ये इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति तत् दायादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो न दद्यात्। उद्धर्तैव गृह्णीयात्। तत्र क्षेत्रे च तुरीयांशमुद्धर्त्ता लभते शेषं तु सर्वेषां सममेव।

यथाह शङ्खः,

पूर्वं नष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत्क्रमात्।
यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम्॥ इति।

क्रमात्, अभ्यागतमिति शेषः। तथा विद्यया वेदाध्ययनेनाध्यापनेन वेदार्थव्याख्यानेन वा यल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात्। अर्जक एव गृह्णीयात्।

अत्र च पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितमिति सर्वशेषः। अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं, पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमादायातमुद्धृतं, पितृद्रव्याविरोधेन विद्यया यल्लब्धमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। तथा च पितृद्रव्यविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धम् औद्वाहिकं, तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमायातमुद्धृतं, तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया यल्लब्धं, तत् सर्वं भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम्। तथा। पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम्। अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादि नारब्धव्यम्। अथ पितृद्रव्याविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वान्मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते। तथा सति समाचारविरोधः, विद्यालब्धे—

नारदवचनविरोधश्च । (व्य० प० १३।१०)

कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन्॥इति।

तथा, विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं—

कात्यायनेन,

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

तथा, पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमापद्येत । एतदेव स्पष्टीकृतम्—

मनुना, (अ. ९ श्लो. २०८)

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च॥ इति ।

श्रमेण सेवायुद्धादिना ।

ननु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तत् अविभाज्यमिति न वक्तव्यम्। विभागप्राप्त्यभावात्। यद्येन लब्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः ।

अत्र कश्चिदित्थं प्राप्तिमाह ।

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥

इति ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां वर्षीयसां चेति व्याख्यानेन पितरि सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते इति । तदसत् । न ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषे-

धः। किन्तु सिद्धस्यानुवादोऽयम्। लोकसिद्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेणास्मिन्प्रकरणे वचनानि।

अथवा,

समवेतैस्तु यत्प्राप्तं सर्वे तत्र समांशिनः।

इति प्राप्तस्यायमपवाद इति सन्तुष्यतु भवान्। अतश्च यत्किञ्चित्पितरि प्रेते इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदाविवक्षया प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रम्। अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रागूर्ध्वं वा ऽविभाज्यत्वेनोक्तस्य यत्किञ्चित्पितरि प्रेते इत्यपवाद इति व्याख्येयम्। तथाऽन्यदप्यविभाज्यमुक्तम्—

मनुना, (अ. ९ श्लो. २१९)

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते॥ इति।

धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वम्। यद्येन धृतं तत्तस्यैव। पितृधृतानि तु पितुरूर्ध्वं विभजतां श्राद्धभोक्त्रे दातव्यानि।

यथाह बृहस्पतिः,

वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम्।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे समर्पयेत्॥ इति।

अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव। पत्रं वाहनमश्वशिबिकादि, तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव। पित्र्यं तु वस्त्रवदेव। अश्वादीनां बहुत्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव। वैषम्येणाविभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य। (अ. ९ श्लो. ११९)

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत्।

अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

इति मनुस्मरणात्। अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव। अधृतः साधारणो विभाज्य एव।

(मनु० अ० ९ श्लो० २००)

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥

इति। अलङ्कारो धृतो भवेदिति विशेषेणोपादानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते। कृतान्नं तण्डुलमोदकादि तदप्यविभाज्यं यथासम्भवं भोक्तव्यम्। उदकं तूदकाधारः कूपादिः। तच्च विषमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं, पर्यायेणोपभोक्तव्यम्। स्त्रियश्च दास्यो विषमा न मूल्यद्वारेण विभाज्याः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः। अवरुद्धास्तु पित्रा स्वैरिण्याद्याः समा अपि पुत्रैर्न विभाज्याः। स्त्रीषु च संयुक्तास्वविभाग इति गौतमस्मरणात्। योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम्। योगशब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते। क्षेमशब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते। तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्याविरोधार्जितमप्यविभाज्यम्।

यथाह लौगाक्षिः,

क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः।
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥ इति।

योगक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचित्। छत्रचामरशस्त्रोपा-

नत्प्रभृतय इत्यन्ये। प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः। सोऽप्यविभाज्यः। यत्तूशनसा क्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तम्,

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि।
याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः॥
इति, तद् ब्राह्मणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्रविषयम्।
न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै।
यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्॥

इति स्मरणात्। याज्यं याजनकर्मलब्धम्। पितृप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यते। नियमातिक्रमार्जितस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव निरासि। पितृद्रव्याविरोधेन यदर्जितं तद्विभजनीयमिति स्थितम्। तत्रार्जकस्य भागद्वयम्। वसिष्ठवचनात्। येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स द्व्यंशमेव लभेतेति॥ ११८॥ ११९॥

बा० १। *अविभाज्यमिति। विभागदार्ढ्यायैव। अत एव प्रकरणसङ्गतिरिति भावः। अत्र वाऽपिशब्दौ विकल्पे। चैवेति चेति च पाठान्तरम्। पित्रित्यत्रैकशेषः उक्तयुक्तेरित्याह *मातेति। अत्र विरोधो नाश एवेत्याह *द्रव्याविनाशेनेति। *यदिति। किंचिदिति शेषः। मूले तथैव पाठात्। अन्यदिति मूले पाठे अत्रापि अन्यदिति शेषः। पितृद्रव्यभिन्नमिति तदर्थः। तद्भेदानाह *मैत्रमित्यादिना। लिङ्गार्थाविवक्षयाऽऽह *भवतीति। एवमग्रेऽपि।

२। क्रमादिति द्वितीयपद्यप्रतीकम्। अथ व्याचष्टे *पित्रिति। नन्वेवं पूर्वैरेवोद्धारः कुतो न कृतोऽत आह *असामर्थ्येति। अभ्यनुज्ञाया अभावे देयमेवेत्याह *इतरेति। तात्पर्यार्थमाह

* उद्धर्त्तेति। एवमग्रेऽपि। तत्र विशेषमाह * क्षेत्रे चेति। चस्त्वर्थे। तत्र च क्षेत्रे इति पाठान्तरं युक्तम्। तेषां मध्ये तद्विषये इत्यर्थः। *सर्वेषाम्, उद्धर्त्रादीनाम्। * यथाभागमिति। सर्वस्या भूमेस्तुर्यांशमुद्धर्त्रे दत्त्वा शेषं तेन सह सर्वे यथांशं गृह्णीयुरित्यर्थः। क्रमादित्यस्योद्धरणान्वये फलाभावेन मूलैकवाक्यतया च क्रमादिति वचनस्थप्रतीकं गृहीत्वा शेषं पूरयति * अभ्यागतामिति।

३। तुर्यपादं व्याचष्टे * तथेति। एवेत्यस्यात्रान्वयेनाह * विद्ययैवेति। विनिगमनाविरहात्स्मृत्यन्तरैकवाक्यतया चास्यार्थत्रयमाह * वेदाध्ययनेनेति। अस्य मुख्यत्वादिति भावः। चार्थमाह * तदपीति। एवं च तथा पाठ एव तत्संमतः।

४। इदं चान्यत्, पितृस्वयंदायादिपदस्वारस्यात् भ्रातॄणां मध्ये एकेनार्जितविषयं सर्वविभागेषु। एवं नारदीयशौर्यविषयेऽपि बोध्यम्। एवं प्रकारेण पित्रर्जिते तु अग्रे वक्ष्यते।

५। तत् स्वतन्त्रम् अव्यवहितविशेषणं सर्वविशेषणं वेत्येवम् उक्तं व्याख्यानं साधारणमपि प्रकरणसंगत्यर्थं स्वाभिमतपरमिति दर्शयति * अत्र चेत्यादिना। *अत्र च, मूलवाक्ये च। अन्यदर्थमाह * किंचिदिति। एवं पाठ एव वा। तत्र मन्वाद्येकवाक्यत्वार्थं च तृतीयं * सर्वशेष इति। विभागानर्हत्वेन विशिष्य वचनोपात्तानां मैत्रादीनां सर्वेषां शेषो ऽयमंश इत्यर्थः। * अतश्च, तस्य सर्वशेषत्वे च। फलितमाह *तथा चेति। विरोधेनेत्यस्य व्याख्या *प्रत्युपकारेणेति। यद्वा प्रत्युपकारे विरोधो नाशो हेतुः। अत एव तस्य प्रत्युपकारत्वम्। ब्राह्मे वाचनिकपितृद्रव्याविरोधाभावादाह *आसुरादीति। *पित्रा चेति। अत एव सर्वविभागेष्वित्युक्तम्। *विभजनीयमिति। अत एव विभागप्रकरणसङ्गतिः। स्पष्टार्थं वाच्यार्थमाह

* नतथेति । पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितं मैत्रादि न विभजनीयमित्यर्थः ।

६। न केवलमिदं स्ववचनोपात्तसर्वशेषो ऽपि तु अन्यदपि स्मृत्यन्तरेषु यद्यदविभाज्यमुक्तं तस्याप्ययं सर्वस्य शेषो मैत्रादीनामुपलक्षणत्वात्। एवं च तादृशमैत्रादेर्यथा विभाज्यत्वं तथाऽन्यस्यापीत्याह * पितृद्रव्येति। (केचित् तन्न। तथा सति मैत्राद्यन्येषां स्मृत्यन्तरोक्तानामेव तत्त्वलाभेऽपि प्रतिग्रहार्जितस्यातत्त्वेन तत्र तत्त्वस्य दुर्वचत्वात्। तस्मादस्य तदन्यसर्वोपलक्षणत्वं वाच्यम्।) यद्वा मैत्रादेस्तत्त्वे तुल्ययुक्त्यैतत्सिद्धिरित्याह * पितृद्रव्येति । क्वचिन्नरहितः पाठः। अयमेव युक्तो व्याख्यातृशैलीस्वरससिद्धश्च । पुनर्वाच्यार्थकथने फलाभावश्च । तदा तथेत्युत्तरशेष एव न स्वतन्त्रम् । किञ्चेति तदर्थः । आशयस्तूक्त एवेति युक्तोऽयम् ।

केचित्तु न तथेत्येव पाठः। तथाप्युत्तरशेषत्वमेव। न स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव वचनोपात्तमैत्रादिमात्रशेषत्वादेव यथा तद्विरोधेनोपार्जितानां मैत्रादीनां विभाज्यत्वं तथा मैत्राद्यन्यत्वात्पितृद्रव्यविरोधेन प्रतिग्रहोपार्जितस्यापि न विभाज्यत्वमित्यर्थः। तस्य तदशेषत्वेन स्वातन्त्र्ये तु तत्रापि विरोधेनोपार्जिते विभाज्यत्वापत्तिरिति भाव इत्याहुः। तन्न। अनुपदं वक्ष्यमाणतथेत्यादिग्रन्थविरोधापत्तेः । ग्रन्थशैल्यस्वरसाच्च ।

७। ननु तथैवास्त्विति तत्रेष्टापत्तिरिति माऽस्तु तस्य तच्छेषत्वमिति स्वातन्त्र्यमेवास्तु ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तस्य मैत्रादिभिन्नपरत्वसम्भवादत उक्तं द्रढयन् आह * अस्यचेति । तस्य तदशेषत्वे किञ्चित्पदादिस्वारस्याद्यद्यत्तदविरोधेनार्जितं तत्सर्वमविभाज्यमित्यर्थस्य वचनव्यक्त्या लाभेन साधारणेनानेनैव तादृशप्रतिग्रहलब्धवत् तादृशमैत्रादेरविभाज्यत्वे सिद्धे पुनस्तदभि-

धानानर्थक्यमित्यर्थः। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्य तु न अयं विषयः। सति गमके ऽन्यथानुपपत्तौ च तत्प्रवृत्तेः। नैवं प्रकृते। अन्यथा भिन्नविषयतया तत्साफल्यं शङ्कते * अथेति। अपिः पूर्वसमुच्चये। अविभाज्यत्वादिति फलरूपहेतौ पञ्चमी। तत्प्रतिपादनार्थतयेत्यर्थः। अविभाज्यत्वायेति पाठस्तु सुगम एव। *समाचारेति। शिष्टाचाररूपप्रमाणविरोध इत्यर्थः।

८। ननु श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वप्राबल्यस्योक्तत्वेन वचनादाचारस्य दुर्बलत्वेनेदमयुक्तम्, आचारेण स्मृतिकल्पनेऽपि क्लृप्तस्मृतेर्झटित्युपस्थितेः प्राबल्यमेवेति चेन्न। आशयानवबोधात्। तथाहि। बाधो ऽगतिका गतिः। अबाधेनैवेति न्यायात्। न हि दुर्बलमित्येव बाधते। किं तु विरोधे निरवकाशत्वे च। विरोधश्चैकत्र मिथो भिन्नोक्त्या नैवमत्र। अबाधेनैवोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति न्यायेन मैत्रादिवचनस्यास्मदुक्तरीत्योपपत्तेः। अत एव न निरवकाशत्वमपि। एवं चानर्थक्यप्रतिहतानामिति न्यायेन विपरीतो बाध इति मदुक्तरीत्या तस्य तथार्थकत्वे शिष्टाचारविरोधः सम्यगेवेति दिक्।

९। न केवलमाचारविरोधोऽपि तु मैत्राद्यन्तर्गतविद्यालब्धविषये स्मृतिविरोधोऽपीत्याह *विद्यालब्धे इति। तदंशे इत्यर्थः। तदेवाह * कुटुम्बमिति। विद्याध्ययनं कुर्वतो भ्रातुर्योऽन्यो भ्राता तस्य कुटुम्बं पोषयति सोऽश्रुतोपि सन् वेदशास्त्राध्ययनरहितो मूर्खोपि सन् तस्माद्विद्याधनात्तदर्जितविद्यया लब्धाद्धनाद्भागमंशं लभेतेत्यर्थः। असुतोऽपीति पाठान्तरम्। अत्र कुटुम्बभरणस्य धनग्रहणे हेतुत्वोक्त्या औपाधिकी विद्याधनांशप्राप्तिर्न भ्रातृत्वेन स्वाभाविकीत्युक्तम्। यदि कथमप्यर्जितस्य विद्याधनस्य तत्त्वेनाविभाज्यत्वं मूलाभिमतं स्यात्तदा त-

द्धेतुकविभागकथनं नारदीयं विरुध्येत । तस्मात्तस्य स्वतो न तादृशस्य विभाज्यत्वाविभाज्यत्वे किं तु अविरोधे ऽविभाज्यत्वं विरोधे विभाज्यत्वमिति विरोधस्वरूपमेव नारदेन हेतुत्वेनोक्त-मिति सिद्धान्ते एकवाक्यता सिद्धा । मूले पित्रित्युपलक्षणम् । किन्तु यदि स्वाभाविकी विद्याधनांशप्राप्तिर्नारदाभिमता भवे-त्तर्हि तस्य हेतुत्वोक्तिरनर्थिका स्यात् । एवं च विद्याधनस्य यथा-कथञ्चिदर्जितस्य न स्वतो विभागार्हता । अन्यथा पितृद्रव्य-विरोधेनाप्यर्जितस्याविभाज्यत्वे अत्राप्यविभाज्यत्वमेवोचितमि-ति विभागकथनस्यैवासङ्गतिरिति भावः ।

१०। अत्राश्रुतोऽपीत्यनेन सूचितम्, अश्रुते पित्रादिद्रव्यविरोध एव भागहेतुः सश्रुते तु तद्वत्त्वं विद्यावत्त्वमपि भागहेतुः । अत एव—

कात्यायनः,

नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात्क्वचित् ।
समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ इति ।

वैद्यो विद्यावान् । अयं च सिद्धान्तेऽविभाज्यत्वेन प्रा-प्तस्यापवादः । इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । एतेन नारदीयं कातीयापवाद इति मन्दोक्तमपास्तम् । कातीयेन अविभाज्यस्यैव तस्य लक्षणकरणात् । प्रकरणात् । तथैव च व्याख्यात्रोक्तम् । अन्यथा तद्विशेषणासङ्गतिरेव स्यात् । एवं च विद्याधनमन्यद-पीति नारदादिविरोधो व्याख्यातुरिति बोध्यम् ।

११। ननु विभक्तभ्रातृस्थलेऽपूर्वार्थबोधकं तत् । किञ्च मैत्रादि-वचनप्राप्तस्य सर्वथाऽविभाज्यत्वस्यापवादकं सिद्धान्ते तद्वत्तद्वि-शेषे तदिति न विरोधोऽतो ऽत्र दोषान्तरमाह * तथाविद्येति । *परेति । पित्रादिभिर्भोदनाद्यभ्यवहरणेनेत्यर्थः । * अन्यतः, पित्रादिभिन्नात् । तथा च पित्रादिद्रव्याविरोधेन या विद्या

तद्भिन्नाल्लब्धा तया यत्प्राप्तं धनं तद्विद्याप्राप्तं धनं नान्यत् ईदृशमेवाविभाज्यम् अतोऽन्यथा तु तद्विद्याधनमेव नेति तद्विभाज्यमेवेति कात्यायनतात्पर्येण तथाऽर्थस्यैतद्विरुद्धत्वं स्पष्टमेवेति भावः। तस्मान्नारदविरोधाभावेऽपि कातीयविरोधेन तथाऽर्थस्य दुर्वचत्वेन तथा सार्थक्याभावेन तस्य तदशेषत्वे तदानर्थक्यदोषः सुस्थ एव।

१२। तत्र दोषान्तरमाह *तथेति। *प्रतिग्रहेति। पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादेः तदा प्रागुक्तरीत्या यद्यत्पितृद्रव्येत्याद्यर्थेन अदृष्टार्थदानाक्रियासम्प्रदानभूतस्यैव प्रतिग्रहीतृत्वेन प्रतिग्रहलब्धस्य पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितत्वस्यापि सम्भवेन तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ वृद्धव्यवहारविरोध इति भावः। तस्मान्मैत्रादिसर्वस्मृत्युक्तविषये विरोधाविरोधकृतद्वैविध्येऽपि प्रतिग्रहविषये सर्वथा विभाज्यत्वमेवाचारसिद्धम्। तद्विषये स्मार्तनिषेधस्तु याजनाध्यापनलब्धवन्न क्वाप्युपलभ्यते इति तत्त्वम्।

१३। *एतदेवेति। पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितस्य मैत्रादिशेषत्वमेवेत्यर्थः। *अनुपघ्नन्निति। अनुपयुञ्जन्नित्यर्थः। अत्र पूर्वार्धार्थः स्पष्टः। अनुपघ्नन्नित्यत्र विभक्तिविपरिणामेन तदनुपघ्नता यत् विद्यया लब्धं तत् पूर्वं चोभयमपि दायादेभ्यो न देयमित्यर्थेन पितृद्रव्यविनाशरूपविरोधाभावेन यद्विद्यालब्धं श्रमलब्धं च तदविभाज्यमिति सिद्ध्या मैत्रादिगणान्तर्गतविद्याधनस्य तथात्वात्तस्योपलक्षणत्वेन मैत्रादीनामपि तथात्वमाविष्कृतमिति भावः।

१४। मानवे—

स्वयमीहितलब्धं च नाकामो दातुमर्हति।

इत्युत्तरार्द्धपाठो, यच्च स्वयमीहितं वाञ्छितं सत् मित्रादिभ्यो लब्धं तदकामोऽनिच्छन् भ्रात्रादिभ्यो न दातुमर्हतीत्यर्थक्तो

मेधातिथिकल्पतर्वादिधृतो न युक्तः । अनेकस्मृतिव्याकोपापत्तेः । लब्धं तन्नेत्यर्वाचीनपाठस्त्वयुक्ततर एव । यद्वा तदा तत् पैतामहाविषयकमस्तु । एवं च भ्रातृभागशेषमाहानुपघ्नन्नितीत्यपि तदुक्तं तथेति ज्ञेयम् । आदिना कृष्यादि । तस्मात्पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादिना वचनद्वयेन एकभ्रात्रर्जितं मैत्रादिकमन्यस्य नांश इति प्रतिपादितम् । पितृपददायादादिपदस्वारस्यात् । तथा च न पित्राद्यार्जितरपरमिति सिद्धम् । एतेनायमाचारो भ्रातृस्नेहेन पौरुषबुद्ध्या वा अन्यत्र तथा दर्शनेन तन्मूलको वा । यत्किञ्चित्पितरीति मानवस्य एवं तात्पर्यम्, पितेव पालयेत् पुत्रानिति मानवात्पितापुत्रवद्भावेन तद्वज्ज्येष्ठधने कनिष्ठाधिकारः । पित्रार्जिते ऽविदुषामपि ज्येष्ठार्जिते तु विदुषामेवेति विशेषः । इदं च "पितरि प्रेते" इति "ज्येष्ठ" इति "यवीयसाम्" इति "विद्यानुपालिन" इति चोक्त्या लभ्यते । तस्मादविभक्तार्जितत्वमात्रेणाविभक्तभ्रात्रन्तरस्य भवतीत्युक्तमेवेति प्राच्योक्तमपास्तम् । यत्किञ्चिदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

१५। ननु नैतद्युक्तं, पैतामहे पैतृके च धने पुत्रादेर्जन्मनैव स्वत्वेऽपि भ्रातुर्भ्रात्रर्जिते तदभावेन भ्रातृप्राप्तमैत्रादिधने यद्येन प्राप्तं तत्तस्यैवेति प्रसिद्ध्या विभागप्राप्तेरेवाभावेन तदविभाज्यमिति निषेधकवचनस्यैवोक्तस्यासङ्गतेरित्याशयेनाह * ननु पितृद्रव्येति । प्राप्त्यभावे हेतुमाह * यदिति । यत इत्यादिः । एवं चान्यदीये स्वत्वमेव नेति भावः । अवक्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह *प्राप्तीति । चो ह्यर्थे ।

१६।एकदेशिमतं दूषयितुं मैत्रादीनां विभागप्राप्तिं तन्मतेनाह * अत्र कश्चिदिति । विभागप्रापकं मनुवचनमाह * यत्किञ्चिदिति । * अधिगच्छति, प्राप्नोति । * तत्र, धने । * य-

दीति। यदि यवीयांसो विद्यानुपालिनः विद्यासंरक्षकाः विद्वांस इति यावदित्यर्थः। विद्यानुयायिन इति पाठान्तरम्। तुर्यपादेनेदं सूचितम्, यदि तेऽविद्वांसस्तदा नेति।

तथाच गौतमः, स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यादिति।

नारदोऽपि, (व्य० प० १३।११)

वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं ततो धनात्।
पित्र्यं द्रव्यं समाश्रित्य नचेत्तेन तदाहृतम्॥ इति।

कात्यायनोऽपि प्रागुक्तः। अस्य वचनस्यार्थकथनेन मैत्रादिविभागप्राप्तिपरत्वमाह *ज्येष्ठो वेति। ज्येष्ठशब्दस्त्रयाणामुपलक्षणम्। यवीयःशब्दो ज्यायसामपि। प्रेते इति अप्रेते इत्यस्यापि। तथा च कालद्वयमपि लब्धम्। तथा च ज्येष्ठाद्यन्यतमो यत्किञ्चिद्धनं यथाकथंचित् प्राप्नोति तस्माद्धनादन्येषामपि भ्रातॄणां पितरि स्थिते मृते च भागोऽस्ति यदि ते विद्वांस इत्यर्थपरेण तेन मैत्रादीनामपि विभाज्यत्वे प्राप्ते पितृद्रव्येत्यनेन निषिध्यते इत्यर्थः।

१७। मैत्रादिधनस्य वृद्धव्यवहारसिद्धस्यैवाविभाज्यत्वस्यानुवादकं मूलं, न निषेधकं, येन प्राप्त्यपेक्षा स्यादित्याशयेनाशङ्कां निराकुर्वन् तन्मतं खण्डयति * तदसदिति। * अत्र, मैत्रादिविषये। न केवलमेवमत्रैव अपि तु अन्यत्रापीत्याह *लोकेति। आद्येन एवेन शास्त्रसिद्धत्वव्यवच्छेदः। द्वितीयेन एवेन निषेधकत्वव्यवच्छेदः। क्वचिदन्यथापि वक्ष्यमाणत्वादाह *प्रायेणेति।

१८। भवतु निषेधकं, तथापि वचनान्तरेण प्राप्तिः नत्वदुक्तरीत्येति तुष्यतुदुर्जनन्यायेनाह *अथवेति। बार्हस्पत्यमाह *समवेतैरिति। सर्वाभिप्रायं बहुवचनम्। अत एवाह * सर्वे इति। *तत्र, धने। नन्वेवमपि विनिगमनाविरहोऽत आह * अतश्चे-

ति। तव दुराग्रहस्य तथोपपत्तेश्चेत्यर्थः। * ज्येष्ठादीति। अवि-
वक्षायां कारणाभावात्। तथा च विनिगमकं स्पष्टमेवेति भावः।
तदाह *व्यामोहेति। नन्वेवं का तस्य सिद्धान्ते गतिः अत आह
*अत इति। त्वदुक्तार्थासम्भवादित्यर्थः। *पितुरिति। मरणा-
दिति शेषः। अविभाज्यत्वेनेति छेदः। * उक्तस्य, मैत्रादिधन-
स्य। * इति, इत्यनेन। पितरि मृते ज्येष्ठेनार्जितान्मैत्रादिकाद्
भागं कनीयांसो लभन्ते यदि ते विद्वांस इत्यर्थस्तस्योति भावः।
अत एव पितृद्रव्याविरोधेनापि ज्येष्ठो विद्यादिना धनमर्जयति
तत्र कनिष्ठानामपि भागो यदि ते विद्याभ्यासरता इति कल्प-
तरुमेधातिथिप्रभृतयः। एवं प्रागुक्तकातीयादेरपि सिद्धान्ते तद-
पवादत्वं बोध्यम्।

१९। न्यूनतां निराचष्टे * तथाऽन्यदिति।

अथान्यदित्यपपाठः। अपिना—

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च॥

इत्यस्य सङ्ग्रहः। मधुपर्कदानेन पूज्यतया यल्लब्धम्। *प्रचक्षते
इति। पुस्तकामिति मन्दधृतपाठस्तु व्याख्यातृकल्पतरुमेधातिथ्या-
द्यसंमतत्वादुपेक्ष्यः। वस्त्रमित्यादि क्रमेण व्याचष्टे *धृतानामित्या-
दिना। मूले जातावेकवचनमिति भावः। एतेन वस्त्रपत्रालंका-
रोदकानामेकत्वं विवक्षितम्। वस्त्रं च सममूल्यम् न तु महार्घ-
मिति मेधातिथिकल्पतर्वाद्युक्तमपास्तम्। उद्देश्यविशेषणत्वात्।
धृतं वस्त्रमलङ्कार इति कातीये धृतत्वस्यैव तदुभयसाधारणस्योक्ते-
श्च। तदेतदभिप्रेत्याह * धृतानामेवेति। एवेन अधृतव्यवच्छेदः। तत्र
पुत्रादिस्थले आह *यदिति। लोकप्रसिद्धमपीदम्। अथ पितृस्थले
आह *पित्रिति। *पितुः, मरणात्। *ऊर्ध्वमिति। अनेन जीवद्वि-

भागे स्वांशवत्तान्यपि पित्रैव ग्राह्याणीति सूचितम्। विभजतामिति कृत्यानामिति कर्तरि षष्ठी। पितुस्तदादिकं च यत्तदित्यन्वयः। आदिभ्यामन्यदुपकरणम्। अर्चने श्राद्धभोक्त्रैव कर्म। श्राद्धभोक्त्रे इति जातावेकवचनम्। तत्स्थानस्थितविप्रमात्राशयकं वा। तथाव्याख्याफलमाह *आभिनवानीति। सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् इति पत्रं वाहनपक्षयोरिति च कोशादाह *वाहनमिति। आदिना गन्त्र्यादि। *वस्त्रवदेव, श्राद्धभोक्त्रे देयम्।

२०। विशेषमाह *अश्वादीनामिति। जीविनामिति प्राग्वत् कर्तरि षष्ठी। बहुत्वे सति तैस्ते विभजनीया इत्यर्थः। *ज्येष्ठस्येति। तस्यैव स भाग इत्यर्थः। अत्र वैषम्यमंशं प्रत्यपर्याप्तत्वरूपं न विषमसंख्यत्वम्। एवं हि एकं तस्मै दत्त्वा समसंख्यस्थलेंऽशविभागस्य पर्याप्तत्वात्तैस्ते विभाज्याः। विषमसंख्यस्थलविशेषे स्वरूपेण सर्वविभागस्य दुष्करत्वात् द्रव्यद्वारा विभागस्य च विक्रयनिषेधेन निषिद्धत्वादंशपर्याप्तान् विभज्य वैषम्येणावशिष्टमश्वादि ज्येष्ठायैव दद्यात्। तदसम्भवे तु सर्वं ज्येष्ठायैव देयम्। यथा चत्वारोऽश्वाः पुत्राः त्रयः पञ्च वेति। अस्मिन्प्रकरणे वैषम्यमेवमेव। तादृशाङ्गीकारे तु बहुव्याकोपः स्यादिति भावः। एवं रीतिरन्यत्रापि बोध्या। अव्यवहिते मानमाह *अजाविकमिति। पशुद्वंद्वैकवद्भावः। *भजेत्, विभजेत्। अत्र हेतुमाह *अजेति। यत इत्यादिः। पत्रशब्देन लेख्यनिविष्टं धनम्।

धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम्।
उदकं चैव दाराश्च निबन्धो यः क्रमागतः॥

इति कातीयात्,

विक्रीय वस्त्राभरणम् ऋणमुद्ग्राह्य लेखितम्।

कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विवर्तयेत् ।

इति बार्हस्पत्याच्चेति कल्पतरुः ।

२१। मूले सामान्ये नपुंसकमित्याशयेनाह *अलङ्कार इति। *धृतइति। अत्र सर्वत्र भृत इत्यादि पाठान्तरम्। अर्थस्तुल्यः। अधृत इत्यस्य व्याख्या * साधारण इति। * विभाज्य एवेति। विभज्य एवेत्यपपाठः। यद्यपि द्विवचनविभज्योपपदे इति निपातनेन सोऽपि साधुस्तथाप्यपादाने एव नान्यत्र। नचैवं कृत्यल्युट इति प्राप्तस्य ण्यतो बाधेन कथं विभाज्यशब्दसिद्धिरिति वाच्यम्। णिजन्तादचोयता सुसाधत्वात्। न चार्थभेदः।

निवृत्तप्रेषणात् धातोः प्राकृतेर्थे णिजिष्यते ।

इति णेरणाविति सूत्रे हर्यादिभिर्व्युत्पादनात्। निपातनान्यबाधकानीति तु न युक्तम्। ण्यति कुत्वस्य दुर्वारत्वात्। तत्पक्षस्यैवाभावाच्च। एतेन स्मृतिप्रयुक्ताविभाज्यशब्दस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तमपास्तम्।

२२। मनुमेवाह *पत्याविति। अत्र पत्याविति स्त्रीभिरिति चोपलक्षणम्। अत एव यो येनेति पूर्वग्रन्थाविरोध इति बोध्यम्। *इति, इत्यत्र। उक्तविशेषे मानमाह *अलमिति। एतेन धृतस्तथैव स्थापितो विभागकाले पुत्रादिविभागमध्ये न देयः, किं तु पतिभागत्वेन यथा सैव परिदध्यात्। न तु पत्यौ जीवति यो धृतः स मृतेऽप्यविभाज्य इति। अदृष्टार्थतापत्तेः। एतेन सर्वथाऽविभाज्यत्वमपि निरस्तम्। तत्सौन्दर्यलोभेन भजने तु पातित्यम्। जीवतीत्युक्त्या मृतेऽन्येनापि ग्रहणे न दोष इति मन्दोक्तमपास्तम्।

२३। कृतान्नमित्यत्र न कर्मधारयः। कृतशब्दवैयर्थ्यापत्तेः। किं तु अन्नेन कृतमिति राजदन्तादिः। अन्नशब्दो यौगिकस्तद्योग्यपर इत्याह *तण्डुलमोदकेति। तत्सबान्धिमोदकेत्यर्थः। आ-

दिना अपूपादि । *यथेति । किन्त्वित्यादिः । एवमग्रेऽपि ।

२४। विषममिति । *अनेन समत्वे विभागः सूचितः।एवमग्रेऽपि। उक्तहेतोः प्राप्तिमात्रमाह *मूल्येति। एवमग्रेऽपि । योग्यतया दास्य इत्युक्तेः फलं सूचयान्विशेषमाह * अवरुद्धास्त्विति । पित्राऽवरुद्धास्तास्त्वित्यर्थः । तत्स्वरूपमाह * स्वैरीति । अपिना विषमाणां समुच्चयः। समानामपि तासां तत्त्वे मानमाह *स्त्रीषु च संयुक्तास्विति । संयुक्तासु उपभुक्तासु अवरुद्धास्विति यावत्। तथैव पाठान्तरं वा । किन्तु मातृवत्पर्यायेण परिपाल्या इति भावः । संयुक्तानां विभागनिषेधाद्विवाहितानामर्थसिद्ध एवासौ। एतेन दासीतुल्यतया तासां व्याख्यानं मन्दादिकृतम् अन्यतरपरतया तदन्यकृतं चापास्तम् । विनिगमनाविरहेणोभयोरपि ग्रहणात् । अत एव सामान्योक्तिः ।

२५। *क्षेमश्चेति । क्षेममस्त्रियामित्यमरः। समाहारद्वन्द्वः। इष्टं तदाख्यं, पूर्त्तं तदाख्यम्। अस्य साधारणत्वादाह *पैतृकमिति । अपिना पैतामहसमुच्चयः । तस्य तच्छेषत्वेऽप्येतदशेषत्वेन साधारण्यादेवाह *पितृद्रव्येति । अपिना ऽविरोधेनार्जितसंग्रहः । साधारण्ये मानमाह *यथाहेति । एतेन मैत्राद्यन्वयवदस्यापि तद्विशेषणं स्यात् तुल्ययुक्त्या वा लभ्येतेत्यपास्तम् । सामान्येनानेन तस्य बाधात्। मेधातिथिकल्पतरुमतमाह *योगेति। तदन्यमतमाह * छत्रेति । सर्वपक्षे तदुत्पन्नो लाभो विषमश्चेद्विभाज्य एव ।

योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ।

इति बार्हस्पत्यात् । योगक्षेमवतः तद्धेतोः ।

प्रचारशब्दे करणे हलश्चेति घञित्याह *गृहेति। ननु गृहारामादिप्रवेशनिर्गममार्गस्याविभाज्यत्वोक्त्या गृहारामादेर्विभाज्यत्वं लब्धं, तच्च स्मृत्यन्तरविरुद्धमित्याक्षिपति *यत्त्विति। न्यासोऽप्येवमानुपू-

वींक एव । न वास्तुनि विभागो विद्यते इति प्रजापति रपि । उक्तचतुष्टये संवादोऽप्यनेन दर्शितः। परिहरति *तदिति । अत्रादिशब्दग्राह्यो वैश्य एव न शूद्र इत्यग्रे वक्ष्यते । बृहस्पतिमाह *न प्रतीति । एतद्विशेषणफलमप्यग्रे वक्ष्यते । इदं च शब्दशक्तिस्वारस्यादिच्छया पितृकर्तृकाविभागविषयम् । अतएव पुत्रकर्तृकविभागमात्रे तदभावो ऽर्थसिद्धः पित्र्यद्रव्यविषये । पैतामहविषये तु वक्ष्यति । अत एव भूरत्र स्वयमर्जितं भूमिमात्रप्रधानं प्राकाराङ्ककं क्षेत्रम् । भूरित्येतन्मात्रोक्तेः । गृहदानादितो भूमिदानस्य भेदेन कथनाच्च । एवं च क्रमागतस्य गृहादेर्वा नात्र ग्रहणम् । अत एव बृहस्पतिः,

ब्रह्मदायं गतां भूमिं हरेद्यो ब्राह्मणीसुतः ।
गृहं द्विजातयः सर्वे तथा क्षेत्रं क्रमागतम् ॥ इति ।

ब्रह्मदायः प्रतिग्रहः। एवं चैतन्मूलकप्राग्लिखितमदनो ऽयुक्त एवेति ज्ञेयम् । नचैवं रीत्या व्यासविरोधपरिहारेऽपि प्रजापतिविरोधस्तदवस्थ एवेति। वाच्यम् । तस्य बृहस्पतिवाक्यानुरोधेन प्रतिग्रहार्जितभिन्नगृहविषये स्वार्जिते विशिष्य निषेधकत्वात् । अत एवोक्तप्रजापत्यनुरोधेन मानवे योगक्षेमशब्देन वास्त्विति यत् मेधातिथिना व्याख्यातं, तदपि पितुरनिच्छायाम् । तदिच्छायां तु तत्रापि तद्भवत्येव । अत एव—

क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितृपौत्राः समांशिनः ।
पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छतः ॥

इति व्यासः । सर्वथा क्षेत्रं वास्तुक्षेत्रमिति कल्पतरूक्तमयुक्तमेव । अत एव—

कात्यायनेन,

दृश्यमानं विभज्येत गृहं क्षेत्रं चतुष्पदम् ।

इति तयोर्भेदेनोपादानं कृतम् । एवं व्यासवाक्ये ऽप्युक्ते कृतमिति बोध्यम् । अविभाज्यमस्तीति च दर्शयन्ननुक्तत्वाद्याज्यशब्दस्योपयुक्तं लक्ष्यार्थमाह * याजनेति ।

पितृद्रव्येत्यादिना ऽविभाज्यं वक्तुमारब्धं मूलकृता न सर्वमुक्तमिति न्यूनतापरिहाराय विभाज्यप्रकरणे एव वक्ष्यमाणमपि स्मरति *पितृप्रसादेति । तस्यापीत्यर्थः । पितृभ्यामित्यादिना मूलकृत् । पूर्वं तु नारदीयत्वेनोक्तम् । इदं च पुत्रकर्तृकविभागविषयकमेवेति बोध्यम् । अत्राविभाज्यत्वं व्याख्यात्रा विधिनिषेधमुखाभ्यामुक्तम् । तत्राविभाज्यस्वरूपकथनं विधिः । विभाज्यत्वनिरासो निषेधः । तथा सत्यत्रैवोक्तमपि वक्ष्यमाणोपयोगि स्मरति *नियमेति । ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेत्यादीत्यर्थः । *अनन्तरमेवेति । कस्य विभाग इत्येतद्विचारावसरे शङ्कातः प्राप्तं सिद्धान्तिनेति भावः । *निरासि,न्यषेधि । तथा सत्युत्तरसङ्गत्यर्थमव्यवहितफलितं प्रागुक्तमुपसंहरति * पितृद्रव्येति । तथा चेत्यादिः । अत एव महाप्रकरणसङ्गतिः । * तत्र, तथाऽर्जितमैत्रादिविषये । तमेवाह * येनेति । * एषां, भ्रातॄणां मध्ये ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

मि० अस्यापवादमाह ।

या० सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

मि० अविभक्तानां भ्रातॄणां साधारणार्थस्य कृषिवाणिज्यादिना समुत्थाने सम्यग्वर्धने केनचित्कृते सम एव विभागो नार्जयितुरंशद्वयम् ।

मि०अव० पित्र्ये द्रव्ये तु पुत्राणां विभागो दर्शितः । इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागे विशेषमाह ।

या० अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

मि० यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव पैतामहद्रव्ये विभागकल्पना न स्वरूपापेक्षया। एतदुक्तं भवति। यदाऽविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिष्टं गतास्तदैकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वावेकं स्वपित्र्यमंशं लभेते, अन्ये त्रयोऽप्येकमंशं पित्र्यं, चत्वारोप्येकमंशं पित्र्यं लभन्ते इति। तथा केषुचित्पुत्रेषु ध्रियमाणेषु केषुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वप्ययमेव न्यायो ध्रियमाणाः स्वांशानेव लभन्ते नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशान् लभन्ते इति वाचनिकी व्यवस्था॥ १२० ॥

बा० १। *अस्य, वासिष्ठोक्तभागद्वयस्य। सामान्यार्थेत्यस्य व्याख्या *अविभक्तानामिति। समुत्थाने इत्यस्य व्याख्या *सम्यगिति। तत्र हेतुरुक्तः *कृषीति। एतदर्थमेव नियमातीत्युक्तम्। शेषमाह * केन चिदिति। भ्रातॄणां मध्ये इत्यादिः।

उ० २। उत्तरसंगतिमाह * पित्र्ये द्रव्ये इति। यथाकथंचित्तदीयमात्रद्रव्ये इत्यर्थः। * पुत्राणां, तेषामेव। एवमग्रेऽपि। * पैतामहे, तन्मात्रे। *विभागे इति। जन्मनैव स्वत्वेन तस्य प्राप्तत्वादिति भावः। * अनेकपितृकाणामिति। अनेके पितरो येषामित्यर्थः। भिन्नपितृकाणामिति यावत्। एकपितामहानेकपुत्ररूपभ्रात्रनेकपुत्राणामिति परमार्थः। प्रमीतपितृकाणामिति पाठान्तरम्। अनेकपित्र्यकाणामिति त्वपपाठ एव। शङ्कापूर्वं व्याचष्टे * यद्यपीति। तृतीयान्तात्सार्वविभक्तिकस्तासिरित्याह * पितृद्वारे-

णैवेति। त्वर्थे एवः। नियामकमिदं वचनमिति भावः। तद्व्यवच्छेद्य-मेवाह * न स्वेति। स्वस्वरूपेत्यर्थः। फलितमाह * एतादिति। अविभक्ता इति छेदः। * तत्र, भ्रातॄणां मध्ये।

३। न्यूनतानिरासाय उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति * तथेति। * ध्रियमाणेषु, अवस्थितेषु। जीवत्स्विति यावत्। धृङ् अवस्थाने।

तदुक्तं कात्यायनेन,

अविभक्ते सुते प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम्।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात्॥
लभेतांशं स्वपित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात्।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत्॥
लभेत तत्सुताद्वापि निवृत्तिः परतो भवेत्। इति।

तदाह * वाचनिकीति। अन्यथैतदानर्थक्यापत्तिरिति नियामकमिदमिति भावः।

४। एकस्यां योषिति बहुभिः सङ्गतायां तेभ्यो जातानामित्यर्थः इति कल्पतरुः—

अनेकपितृकाणां तु पितृतोऽशविकल्पना।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं तत् स गृह्णीत नेतरः॥

इति विष्णुव्याख्यावसरे। अत एव बृहस्पतिः,

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद् गृह्णीत नेतरः॥ इति।

नायं पारिभाषिकः क्षेत्रजः। तस्यान्यविभागस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किन्तु क्षेत्रमात्रोत्पन्नः।

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रियां धने।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्स तद् गृह्णीत नेतरः॥

इति मनुरपि (अ० ९।१९१)॥ १२०॥

मि०अव० अधुना विभक्ते पितर्यविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति । अध्रियमाणे पितरि पितृतो भागकल्पनेत्युक्तत्वात् । भवतु वा स्वार्जितवत् पितुरिच्छयैवेत्याशङ्किते आह ।

या० भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च ।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१॥

मि० भूः शालिक्षेत्रादिका । निबन्ध एकस्य पर्ण भरकस्येयन्ति पर्णानि तथा एकस्य क्रमुकफलभरकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धम् । तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्मात्तत् सदृशं समानम् । तस्मान्न पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् । अतश्च पितृतो भागकल्पनेत्येतत् स्वाम्ये समेऽपि वाचनिकम् । विभागं चेत्पिता कुर्यादित्येतत् स्वार्जितविषयम् ।

तथा, (ना० व्य० प० १३।१२)

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।

इत्येतदपि स्वार्जितविषयम् ।

जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयाऽपि समन्वितः ।

इत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रार्जितद्रव्यविषयम् । तथा,अनीशास्ते हि जीवतोरित्येतदपि । तथा च सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्री-

यमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः। पित्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः। तत्परतन्त्रत्वात्। अनुमतिस्तु कर्तव्या। तथाहि। पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुः स्वार्जकत्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या। पैतामहे तु द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टामिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः।

मनुरपि—(अ० ९ श्लो० २०९)

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमार्जितम्॥ इति—

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदि पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्द्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति॥१२१॥

बा० १। नन्वनेकपितृकाणामित्यनेन अन्यथाऽनुपपन्नेन एतावत्सम्पन्नं, पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्तिः पितृद्वारा न स्वतः। तत्रापि पितरि अविभक्ते दिष्टं गते एव। विभागस्य स्वत्वाजनकत्वेऽपि तन्नाशकत्वात्। तत्सत्त्वस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च। एवं च पौत्रस्यापि भ्रात्रादिवत् सप्रतिबन्ध एव दाय इति तथा प्रागुक्तमयुक्तम्। किंच तथा सति यदा पिता जीवति विभक्तश्च स्वपितुः यद्वा तस्य एकपुत्रत्वेन तस्य भ्रात्रन्तराभावात् स पितुः सकाशादविभक्त एव जीवन्नास्ते, तदाऽऽद्यपक्षे विभक्तत्वादेव पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः स्वपितुरिति विभक्तत्वात् तस्य सत्त्वाच्च द्वारनिरोधेन पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः। द्वितीयपक्षेऽपि यद्यपि स्वपितुर्ध-

नप्राप्तिरस्ति अविभक्तत्वात्तथापि सत्त्वादेव तस्य तदभाव इति सर्वथा पैतामहे धने पौत्रस्य जीवत्पितृकस्य विभागाभाव एव स्यादित्युत्तरवाक्यमवतारयन्नाह—

२। * अधुनेति । इत्याशङ्किते इत्यत्रान्वयः। विभक्ते इति छेदः। पौत्रस्येत्युपलक्षणं, पौत्रयोः पौत्राणामपि। उभयत्र हेतुमाह * आध्रियमाणे इति। दिष्टं गते इत्यर्थः। ध्रियमाणे इति पाठे तस्य पूर्वान्वयः। अपितरीति छेदः। तदभावे। अत्र तूभयत्रापि पितुः सत्त्वमिति भावः।

३। ननु नैतद्युक्तं, जन्मनैव स्वत्वस्य प्रागुक्तत्वेन द्वारानपेक्षत्वेन तत्रापि विभागस्य युक्तत्वादिति चेत्, तथापि पितरि दिष्टं गते पितृद्वारैवांशविधानाज्जीवति तस्मिन् तद्द्वारकत्वं सुतरामिति अत्र पितुः प्राधान्यप्रतीत्या पितुरिच्छयैव विभागः स्यात्। तत्रापि स्वार्जितवत् द्वावंशाविति नारदवाक्येन पितुरंशद्वयं स्यात्तदाह *भवतु चेति। विभागस्तत्र तस्येत्यस्यानुषङ्गः। परं तु इति शेषः। *इच्छयैव, इच्छयैव च। स्यादिति शेषः। दृष्टान्तसूचितं तत्रापीत्यादिनोक्तम्। भवन्वेति पाठे तु एकवाक्यतैव। शब्दशक्तिमाहात्म्येन लब्धमर्थमाह * शालीति। आदिना यवक्षेत्रादि। तेन वास्त्वादिनिरासः। इदं वास्त्वादिविषयतत्त्वं चानुपदमेव विशदीकृतम्। निबध्यते यः पर्णादिगणनया स निबन्धो वृत्तिः। आकरादौ राजादिदत्तं नियतलभ्यम्। तत्स्वरूपमाह *एकस्येत्यादि। पर्णानां भरो बाहुल्यं यस्मिन्निति विग्रहः। समासान्तः। एवमग्रेऽपि। तथाचैकस्याः पर्णवाटिकायाः क्रमुकवाटिकायाश्चेयन्ति पर्णानि क्रमुकफलानि चेति तद्व्यापारकोविदा एव जानन्ति नान्ये इति तदीयपर्णभरकादिपर्णगणनया निबध्यमान इत्यर्थः। यत्पितामहेनेत्यनयोरग्रेऽपि संबन्धसूचनाय आह * यत्पितेति।

नियमानतिक्रममाह । * प्रतिग्रहेति । आदिना वाणिज्यद्विजशुश्रूषादिपरिग्रहः ।

४। एवं पूर्वार्धवाक्यार्थत्रये प्रतिपादिते उत्तरार्द्धं वाक्यभेदेन सशेषपूरणेन व्याचष्टे *तत्रेति । त्रिष्वित्यर्थः । प्राग्वत् स्यादर्थमाह *अस्तीति । पूर्वम् एवान्वयादस्त्येवेत्यर्थः । चोभयोरिति कल्पतर्वादिधृतपाठासांगत्यं ध्वनयन्नाह *हि यस्मादिति । *सदृशं,सदृशमेव । अग्रिमैवान्वयात् । शेषं प्राग्वदाह * तस्मादिति । इच्छयैव न विभाग इति पाठो युक्ततरः । एतेन समांशत्वं सूचितम् ।

बृहस्पतिरपि,

द्रव्ये पितामहोपात्ते जंगमे स्थावरेऽपि वा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥ इति ।

५। एवं सति पूर्ववचनानर्थक्यं प्रथमांशेन प्राप्तं तद्विरोधं च परिहरन् वाचनिकत्वमुक्तं द्रढयति * अतश्चेति । यत एवं स्वाम्यं पितापुत्रयोस्तत्र समानमेव लोकप्रसिद्धम् अत इत्यर्थः । * वाचनिकमिति । पितरि प्रेते वचनात्तथा नियम्यते न तु जीवति । अत एव प्रमीतपितृकाणामिति पाठो युक्ततर इति भावः । इदं प्रागपि उक्तम् ।

६। द्वितीयांशेन प्राप्तं वचनान्तरविरोधं परिहरति * विभागं चेदिति । प्रागपीदमुक्तम् ।

७। तृतीयांशेन प्राप्तं प्रागनुक्तान्यवचनाविरोधं परिहरति *तथेति । नारदमाह *द्वावंशाविति । प्रतिपत्तिर्नियमेन ग्रहणम् । आत्मन इति षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तं वा । अत्र विषमविभागे लोकाविशेषाद्यभावादयं भवत्येवेति भावः । एवं प्रागुक्तवसिष्ठोक्ते विषमविभागेऽपि बोध्यम् । एवं च स्वार्जिते सर्वविभागेषु अर्ज-

कस्यांशद्वयमिति सिद्धम् ।

८। सदृशमित्यनेन प्राप्तमन्याविरोधमेवं रीत्यैव परिहरन् मतद्वयमाह । *जीवतोरित्यादि । * जीवतोरित्येतदपि, मातेत्याद्यनुषङ्गः । पैतामहे धने पित्रर्जितधनान्मूलानुक्तं तत्फलितं तदभिमतं विशेषान्तरमाह * तथा चेति । तयोः स्वत्वस्य तुल्यत्वे चेत्यर्थः । जीवद्विभागे उक्तकालत्रयाभावकृतविशेषमाह *सरजस्कायामिति । अपिना तन्निमित्तत्रयसमुच्चयः । * पुत्रेच्छया, तयैव । एवं चैतदिच्छाया मुख्यत्वम् ।

९। अत एव विशेषान्तरमाह * तथेति । तद्वदित्यर्थः । अविभक्तेनेति च्छेदः । विभागे स्वत्वनाशेन तदनधिकारादिति भावः । एतेन स्वयं विद्याशौर्यादिना स्वयमर्जितमिति व्याख्यानं मेध्यातिथ्यादेरपास्तम् ।

बृहस्पतिरपि,

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥ इति ।

अपिना विभागकरणसमुच्चयः ।

१०। कर्त्तव्येति। *पुत्रेणेति भावः। अव्यवहितोक्तमेव हेतूक्तिपूर्वकं विशदयति । *तथाहीत्यादिना । *जन्मनैव, समानमिति शेषः । * पित्रिति । पुत्रस्येत्यादिः । तत्रान्यतरस्यानर्जकत्वादाह * द्वयोरिति । अत एव पैतामहे न मातुरंशः स्वत्वाभावाद्वचनाभावाच्च। एवं च पौत्राणामप्रतिबन्धो दाय इति प्रागुक्तं युक्तमिति बोध्यम् ।

११। अत्रान्यसंवादमाह * मनुरपीति । इति वदन्निति दर्शयतीत्यन्वयः । पैतृकमित्यस्य पितेत्युक्तिबलात् व्याख्या *पितामहेति । अनवाप्तमित्यस्य व्याख्या * पितेति । यदेत्यस्य

*यदीति । आप्नुयादित्यस्य प्राग्वत् *उद्धरतीति । स्वयमर्जितमित्यस्यान्वयासंभवात्, यथाश्रुते चशब्दाभावेन वाक्यभेदासंभवाच्च दृष्टान्ततेत्याह * स्वार्जितमिवेति । * अकामः, विभागानिच्छुः । एतेन "चेत्स्वयं विद्याशौर्यादिना स्वयमर्ज्जितम्" इति व्याख्यानं मेधातिथ्यादेरपास्तम् ।

बृहस्पतिरपि,

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्ज्जितम् ।
विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥ इति ।

कात्यायनोपि,

स्वशक्त्या ह्युद्धृतं नष्टं स्वयमाप्तं च यद्भवेत् ।
एतत् सर्वं पिता पुत्रैर्विभागे नैव दाप्यते ॥ इति ।

इदं भूभिन्नविषयमिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम् । *पितामहार्जितमिति । उक्तभिन्नमित्यर्थः । अत्र भूः पितामहेत्युभयमुपलक्षणम् ।

अत एव व्यासः,

क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः ।
पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया ॥ इति ।

एवं चात्र सर्वत्र स्थावरे जङ्गमे च समांशित्वं, पैतृके तु पितुरिच्छया गृहादौ समांशित्वं नान्यथेति विशेषः ॥ १२१ ॥

मि० विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह ।

या० विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

मि० विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यते इति विभागः । पि-

त्रोर्विभागस्तं भजतीति विभागभाक् । पित्रोरूर्ध्वं तयोरंशं लभते इत्यर्थः। मातृभागं च असत्यां दुहितरि । मातुर्दुहितरः शेषमित्युक्तत्वात् । असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते। मातुर्भागं तु सर्वमेव । एतदेव—

मनुनोक्तम्, (अ० ९ श्लो० २१६)

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् । इति।

पित्रोरिदं पित्र्यामिति व्याख्येयम् ॥

अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातुर्भागे विभक्तजः ।

इति स्मरणात् । विभक्तयोर्मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी, विभक्तजश्च भ्रातुर्भागे न स्वामीत्यर्थः । तथा विभागोत्तरकालं पित्रा यत्किञ्चिदर्जितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

इति स्मरणात् । ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टाः, पितुरूर्ध्वं तैः सार्द्धं विभक्तजो विभजेत् ।

यथाह मनुः, (अ० ९ श्लो० २१६ उ०)

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह। इति।

मि० अव० पितुरूर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह।

या० दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२॥

मि० *तस्य, पितरि प्रेते (भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टग-

र्भायां मातरि) भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य, विभागस्तद्विभागः। कुत इत्यत आह। दृश्याद् भ्रातृभिर्गृहीताद्धनात्। कीदृशात्? आयव्ययविशोधितात्। आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते, व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं, ताभ्यामायव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्मात् उद्धृत्य तद्भागो दातव्यः स्यात्। एतदुक्तं भवति। प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतम् ऋणमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः भागेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति।

एतच्च विभागसमये भ्रातृभार्यायामप्रजासि अस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम्। स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः।

यथाह वसिष्ठः, अथ भ्रातॄणां दायविभागो, याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभादिति।

गृहीतगर्भाणामाप्रसवात्। प्रतीक्षणीयामिति योजनीयम्॥ १२२॥

बा० १। विभागोत्तरेति। प्रथमतृतीयकालयोरित्यर्थः। *पुत्रस्येत्युपलक्षणं पुत्रयोरित्यादेरपि। एवमग्रेऽपि। * पुत्रेषु, सत्सु। अत एवाह *पश्चादिति। भावघञि विभागभागित्यनुपपन्नमसम्बद्धं च अत आह *विभज्यते इति। कर्मणि घञिति भावः। साकाङ्क्षत्वात्प्रत्यासत्तेराह * पित्रोरिति। विभागो धनम्। तात्पर्यार्थमाह * पित्रोरूर्ध्वमिति। प्रायणादिति शेषः। *अंशं, तत्त्वेन स्थितं सर्वम्। पित्रोरित्युक्तं सफलयति * मातृभागमिति। चस्त्वर्थे। तत्सद्भावे तु तं न लभते इति भावः। सवर्णा-

यामित्युक्तेः फलमाह * असवर्णायामिति । * स्वांशमेवेति । मुख्यांशमेवेति पाठान्तरम् । ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य पादोनं, वैश्यायामर्द्धं, शूद्रायां पादः, क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पन्नस्य पादद्वयं, शूद्रायां पादः, वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नस्य एकः पाद इत्यर्थः । तद्वक्ष्यति चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युरिति । * पित्र्यादिति । धनादित्यर्थः । पित्र्यमिति पाठान्तरम् ।

२। विशेषमाह *मातुरिति । मातृकं त्विति पाठान्तरम् । अयमपि दुहित्रसत्त्वे इति बोध्यम् । मातुर्दुहितर इत्यस्य मातृधनमात्रशेषत्वात् । उक्तमूलस्य तदूर्ध्वं तस्य धनभाक्त्वमितिपरत्वं कुतः, जीवत्येव तस्मिन् तद्भाक्त्वपरत्वं कुतो नेत्याशङ्कां परिहरन्मौलार्थे मानमाह * एतदेवेति । पित्रोरूर्ध्वमित्युक्तमेवेत्यर्थः । * हरेत्, गृह्णीयात् । अनेन तदुत्तरकालिकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् ।

३। नन्वेवमपि पित्रोरिति प्रागुक्तमयुक्तं, पितुरिति वाच्यम् । अत्र पित्र्यमित्यस्यैवोक्तत्वात् । तस्य च पितुरागतमिति शब्दार्थात् । अत आह *पित्रोरिति । एकशेषं कृत्वा तद्धित इति भावः । इदं फलितार्थकथनम् । ननूभयथापि पित्र्यमित्यस्य तुल्यत्वादत्र तथा व्याख्याने एव न मानम् अत आह *अनीश इति । बार्हस्पत्ये अत्र पित्रोरिति द्विवचननिर्देशात्तथेति भावः । अस्फुटत्वादस्योक्तार्थपरत्वायेदं वाक्यभेदेन व्याचष्टे * विभक्तयोरिति । पूर्वपुत्रेभ्य इति भावः । अन्यथाऽनुपपत्तेः प्रकरणाच्चेदमुक्तम् । भागे इति पाठः । विभागे इत्यपपाठः । स्मृतावसत्त्वात् । पूर्वज इत्यस्यार्थमाह * विभागादिति । द्वितीयवाक्यमाह * विभक्तजश्चेति । विभक्ताभ्यां पितृभ्यां जात इत्यर्थः । * भ्रातुः, पूर्वोत्पन्नस्य । तथा च विभक्तपुत्रांशान्न्यूनत्वे ऽधिकत्वे वा वि-

भक्तजस्तावदेव लभते, न तत्पूर्वजा अधिकं गृह्णीयुर्न्यूनं वा पूरयेयुः । अयमेवार्थो मनुवाक्ये एवेन सूचितः ।

४। साधरणोक्त्या तन्त्रेण मूलस्यैवार्थान्तररूपविशेषमाह * तथेति । बृहस्पतिमाह * पुत्रैरिति । अस्य विभक्तेनेत्यत्रैवान्वयः । यद्वा पूर्वपुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थः । सहैव दशभिः पुत्रैरितिवत् । स्वयमिति स्पष्टार्थम् । अत्रार्जितमिति सामान्योक्त्या धनम् ऋणं च ग्राह्यम् । अत एव बृहस्पतिरेव,

यथा धने तथर्णेपि दानाधानक्रयेषु च ।

परस्परमनीशास्ते त्यक्त्वा ऽशौचोदकक्रियाम् ॥ इति ।

विपद्स्वारस्यात्तथैव विशेषान्तरमाह *येचेति। पित्रा सहेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । पुनः संसृष्टाश्चेत्यर्थः । *पितुरिति । प्रायणादिति शेषः । *संसृष्टा इति । प्रागुक्तोत्तरार्द्धमिदम् । अत एव पूर्वसमुच्चये वाशब्दः * तेन वेति । पित्रेत्यर्थः । * सतैरिति । विभक्तजः पूर्वजैरित्यर्थः ।

उ० ५। यद्यप्यन्यानिबन्धकारैरत्र दृश्याद्वेति पूर्वत्रैव विकल्पपरतया व्याख्यातं, कैश्चिदन्यैश्चैकवाक्यतयैव व्याख्यातं, तथापि तन्न युक्तम् । उक्तस्मृतिविरोधेन विकल्पासम्भवात् । आनर्थक्यस्यान्यतरस्य स्पष्टत्वेनासम्बन्धेन वापदानर्थक्येन चैकवाक्यत्वासम्भवात् । न्यूनतापत्तेश्च । तदेतदभिप्रेत्योत्तरार्धस्यान्यदवतरणमाह * पितुरिति । प्रायणादिति शेषः । * पुत्रेष्विति । पितृमरणादत्यवहितपूर्वमेव गर्भे सति विभागसमयेऽपि मातुरस्पष्टगर्भत्वेन तदानीमज्ञानेन तदव्यवहितमिति भावः । वाशब्दः समुच्चये । अवधारणे वा । आयव्ययविशोधिताद् दृश्यादेव तद्विभाग इत्यर्थः । ननु तद्विभाग इत्यस्य कथमुक्तार्थोऽतस्तस्येत्यस्यार्थमाह * पितरीति । भ्रातृभिरित्यस्य विभागे एवान्वयः ।

तत्कर्तृकविभागेत्यर्थः। भ्रातृविभागेति पाठः प्रचुरः। मातरि सत्यां पितुरसत्त्वान्मातुर्विभागासम्भवादवधिं पृच्छति * कुत इति। दृश्यादित्यस्य तात्पर्यार्थमाह * भ्रातृभिरिति। पदार्थावाह * आय इति। वृद्धिभेदस्य प्रागुक्त्या विनिगमनाविरहादाह *प्रतिदिवसमिति। वाक्यार्थमाह *ताभ्यामिति। शोधितं परिष्कृतम्। तथा च प्रकृते विभागोत्तरं प्रातिस्विकांशैः कृष्यादिषु क्रियमाणेषु यो लाभः स आयः। पितृकृतऋणं स्वकुटुम्बपोषणादिसाधकं तदपाकरणं व्यय इति भावः।

६। आयव्ययरहितादित्यर्थनिरासायाह *एतदिति। *भागेषु, सत्सु। *तदुत्थं, ततः कृष्यादितो लब्धम्। स्वस्वांशमध्ये इति शेषः। *प्रवेश्य, प्रक्षिप्य। *अपनीय, अपनीय च। *स्वेभ्यः, स्वीयेभ्यः सर्वेभ्य इत्यर्थः। *किञ्चिदिति। यस्माद्यस्मादंशाद्यावद्यावदुचितं तावत्तावद् गृहीत्वेत्यर्थः। अत एवाह *स्वभागसम इति। अयं भावः। विभक्तमपि तत्पितृधनमविभक्तमिव। यतो गर्भस्थितमप्यपत्यमपत्यत्वादेव पितृधनांशार्हम्। मातुः पितृमरणसमये एव गर्भे सति विभागसमये चाव्यक्ते गर्भे तस्मादेव गर्भादुत्पन्नमपत्यं तस्मात्पितृधनात्तदुत्थलाभाच्च भागार्हमिति। तत्रापि पुत्रसत्त्वे समांशभागित्वं पुत्रीसत्त्वे तु स्वस्वजातिनिबन्धनादंशाच्चतुर्थांशभागित्वं वक्ष्यमाणं बोध्यम्।

७। उक्तन्यायं युक्तितौल्यादन्यत्रातिदिशति *एतच्चेति। भ्रातुर्यस्य कस्य चित्प्रमीतस्य उक्त एव प्रकारः। अप्रजसीति भार्याविशेषणम्। अप्रजस्येति पाठे यथासंख्यमुभयोरुभयं विशेषणम्। न्यूनतानिरासाय विशेषं सूचितम् उभयत्राप्याह *स्पष्टेति। * अनपत्या इति। बहिरविद्यमानपुत्रा इत्यर्थः। स्त्रियोऽत्र भ्रातृभार्याः अत एवाह *आपुत्रेति। आङ् मर्यादायाम्।

अत एव तदर्थमाह * गृहीतेति। पुत्रेत्युपलक्षणमित्याह *आप्रसवादिति। वाक्यार्थपूर्त्तये शेषमाह *प्रतीक्षणीयमिति॥१२२॥

मि० विभक्तजः पित्र्यं मातृकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तम्। तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्ताय पुत्राय स्नेहवशादाभरणादिकं प्रयच्छति तत्र विभक्तजेन दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह।

पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्।

मि० मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्दत्तमलङ्कारादि तत्तस्यैव पुत्रस्य न विभक्तजस्य स्वं भवति। न्यायसाम्याद्विभागात्प्रागपि यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव। तथा, असति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यम्।

मि० अव० जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदि कुर्यात्समानंशानित्यादिना। पितुरूर्ध्वं विभागेऽपि मातुः स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह।

पितुरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ॥१२३॥

मि० पितुरूर्ध्वं पितुः प्रायणादूर्ध्वं विभजतां माताऽपि स्वपुत्रांशसमम् अंशं हरेत, यदि स्त्रीधनं न दत्तम्। दत्ते त्वर्द्धांशहारिणीति वक्ष्यते ॥ १२३ ॥

बा०१। व्यवहितसङ्गतिं सूचयन्नुत्तरावतरणमाह *विभक्तज इति। विभागानन्तरं मातापित्रोः सतोरेव य उत्पन्नः स विभक्तजो मातापितृमरणानन्तरं तयोर्धनं गृह्णातीत्युक्तं विभक्तेषु सुतो जात

इत्यनेनेत्यर्थः । मातृकांशः प्राग्वत् । * तत्र, तस्मिन्सति । माता वेति विकल्पो दाने, न तु विभागे । पितुः पुत्रेभ्यो विभागे मातुस्तस्यार्थसिद्धत्वात् । पृथक् तस्या अविभागाच्च । अत एव पुनस्तत्र विभक्तेति विशेषणानुक्तिः । ताभ्योऽपि पुत्रवत् पृथगंशं दत्त्वा तासां पृथक्कार इति तु न । जायापत्योर्न विभागो विधीयते इति हारीताद्युक्तेः । एवं च पत्न्यः कार्याः समांशका इत्यस्य बहुवचनात् पत्नीत्युक्तेश्च प्रतिपत्नि पुत्रांशसमानमंशं गृह्णीयादित्यर्थो न तु तथेति प्रागुक्तं न विस्मर्त्तव्यमिति बोध्यम् । * तत्र, विषये ।

पितामहेन यद्दत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम् ।
तस्य तन्नापहर्त्तव्यं मात्रा दत्तं च यद्भवेत् ॥ इति ।
यस्येति षष्ठी शेषत्वाय ।

२। युक्तिसाम्यादन्यत्रातिदेशमाह *न्यायेति । अस्याग्रेऽप्यन्वयः । अपिः ऊर्ध्वसमुच्चये । एवेन विभाज्यत्वव्यवच्छेदः ।

३। अतिदेशान्तरं तत एवाह * तथेति । तद्वदित्यर्थः । विभक्तजे ऽसतीत्यन्वयः । तदूर्ध्वं, तन्मरणानन्तरम् । विभजतामिति निर्धारणे षष्ठी । न केवलं विभक्तजे पुत्रे सति विभागादूर्ध्वं प्राग्वा यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैवेति नियमः, किं तु विभक्तजपुत्राभावेऽपि विभक्ताभ्यां ताभ्यां स्वपुत्रादिभ्यो यत्प्रीत्या दत्तं तत्तयोर्मरणोत्तरं तद्धनं विभजतां मध्ये यस्मै दत्तं तस्यैव न विभागार्हमित्यर्थः ।

उ० ४। व्यवहितसङ्गतिमाह *जीवदिति । स्वपदं स्पष्टार्थम् । पितुरिति प्राग्वत् । *पत्नीनां, सर्वासाम् । *दर्शयितुमिति । दर्शयन्नित्यर्थः । *प्रायणादिति । तादित्यादिः । *विभजतामिति । षष्ठी चानादरे इति षष्ठी ।ताननादृत्येत्यर्थः । तद्धत्स्वत्वस्य

सत्त्वात्। अत एव हरेदित्युक्तिः। अपेस्तत्रैवान्वयः। स च जीवद्विभागे समांशित्वसमुच्चायकः। अत एव तत्तुल्यतया एकत्वमत्र अविवक्षितम्। किं च अत्र मातुरुद्देश्यत्वात्तदुद्देशेन हरणस्य अप्राप्तत्वेन विधेयत्वादेकत्वमविवक्षितं, ग्रहं संमार्ष्टीतिवत्। यदि कुर्यादित्यत्र तु तेनैवाद्यपादेनांशभागित्वस्य प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन पत्न्या विधानात्तद्गतं बहुत्वं विवक्षितं, पशुना यजेतेतिवत्। एतेन विपरीतशङ्का निरस्ता। अत एव तदनुरोधेनावतरणे पत्नीनामित्युक्तम्। यद्वा यथाश्रुतापिना जननीभिन्नसमुच्चयः। विष्णुरपि, मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य इति।

९। प्राग्वच्छेषमाह *यदीति। प्रकृतानुरोधेनाह *अर्धांशहारिणीति। * वक्ष्यते इति। सौदायिके दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्यनेनेति भावः। प्राग्वच्छेषः।

अत एव स्मृत्यन्तरम्,

जनन्यस्वधना पुत्रैर्विभागेंऽशं समं हरेत्। इति।

अस्वधना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या। तत्र जननीग्रहणमपुत्राणां मातृसपत्नीनां पितामहीनां चोपलक्षणम्।

अत एव व्यासः,

असुताः स्वपितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः।
पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥ इति।

एवं सति प्रकृते मातृशब्दः पत्नीमात्रपर इत्यपि सुवचम्।

तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाऽष्टमी॥

इति चतुर्विंशतिमतवचनं, पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति सुमन्तुवचनमप्यत्र साधकम्। एवं च सापत्नमातुरपि अंशभागित्व-

मिति सिद्धम् । एतेनात्र मातृपदोक्त्या सापत्नमातुरंशभागित्वं नेति निर्वचनः प्राच्यसिद्धान्तः परास्त इति दिक् ॥ १२३ ॥

मि० पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रातरः सन्ति तत्संस्कारे कोऽधिक्रियते इत्यत आह ।

या० असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

मि० पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः ।

मि० अव० असंस्कृतासु भगिनीषु विशेषमाह ।

या० भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

मि० अस्यार्थः । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा निजादंशाच्चतुर्थमंशं दत्त्वा । अनेन दुहितरोऽपि पितुरूर्ध्वम् अंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशो दातव्य इत्ययमर्थो न भवति । किंतु यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या ।

एतदुक्तं भवति । यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थांशस्तस्या भवतीति । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव एका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका, तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् ।

यदा तु द्वौ पुत्रौ एका कन्या तदा पितृधनं सर्वं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं

कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः।

अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा पित्र्यं धनं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णातीति। एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम्।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्यैका तत्र पित्र्यं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति।

यत्र तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः। एवं जातिवैषम्ये भ्रातॄणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम्।

न च निजादंशाद्दत्त्वांऽशं तु तुरीयकमिति तुरीयांशाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्त्वेति व्याख्यानं युक्तम्।

मनुवचनविरोधात् (अ० ९. श्लो० ११८.)

स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक्।

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः॥ इति।

अस्यार्थः। ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योंऽशेभ्यः "चतुरोंऽशान् हरेद्विप्र" इत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वा-

१३

दंशात् आत्मीयात्मीयभागात् चतुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः।
न चात्मभागादुद्धृत्य चतुर्थांशो देय इत्युच्यते। किंतु
...कस्यै कन्यायै
...ख्यावैषम्ये च
...व इत्यकरणे
...यते।
...संस्कारोपयो-
...स्मृतिद्वयेऽपि
...अदाने प्रत्य-

...क्षायां बहुभ्रा-
...निर्धनता प्रा-
...यत्रात्मीयाद्भा-
...तथा स्यात्।
...ख्यानमेव च-
...न्याऽप्यंशभा-
...तदेव लभते
...॥ १२४ ॥
...*पितरीति। *स-
...दाह *पूर्वसंस्कृतै-
...शेषः। * असं-
...करणे इदमयुक्तमि-
...स्वसंस्कारः पित्रा
...वत् तत्कृत्यस्या-
...क्येण तत् कृत्वा

DATE DUE

S2:4112,1,2,3
BAL